

SAYALI SADIQOVA

**NƏRİMAN NƏRİMANOV VƏ
AZƏRBAYCAN DİLİ**

BAKI – 2020

*Monoqrafiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının
28 oktyabr 2020-ci il tarixli qərarı ilə nəşr olunur.*

Elmi redaktor: *akademik M.Nağısoylu*

Rəyçilər: *professor B.Xəlilov*
 professor M.İsmayılova

Sayalı Sadıqova. **Nəriman Nərimanov və Azərbaycan dili.** Bakı, “Avropa” nəşriyyatı - 2020.176 səh.

Monoqrafiyada Nəriman Nərimanovun Azərbaycan ədəbi dilinin qorunması və inkişafı uğrunda apardığı dil siyasəti, qrammatika kitabları, əlifba və terminologiya sahəsindəki fəaliyyəti tədqiq edilmişdir.

4702060102-27 *qrifli nəşr*
8032-2020

© S.A.Sadıqova-2020

*Nəriman Nərimanovun 150 illik yubileyinin qeyd
edilməsi haqqında*

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN
SƏRƏNCAMI**

2020-ci ilin aprel ayında Azərbaycanın görkəmli yazıçısı və dövlət xadimi Nəriman Nəcəf oğlu Nərimanovun anadan olmasının 150 illiyi tamam olur. Nəriman Nərimanov məşhur yazıçı, dramaturq, publisist və maarifçi kimi Azərbaycan ədəbiyyatının qabaqcıl ideyalarla və demokratik fikirlərlə zənginləşməsində böyük rol oynamışdır. Onun zamanın vacib məsələlərinə toxunan və əsas qayəsini maariflənməyə, mədəni yüksəlişə çağırış təşkil edən əsərlərində dərin insanpərvərlik ruhu hakimdir. Nəriman Nərimanov dramaturgiyası Azərbaycan teatrının inkişafına dəyərli töhfələr vermişdir. Milli bədii nəsr tarixində də özünəməxsus layiqli yer tutan vətənpərvər ədib, həmçinin ciddi və aktual publisistika nümunələrinin müəllifi olaraq tanınmışdır. Nəriman Nərimanovun bədii yaradıcılığı ilə ictimai və siyasi fəaliyyəti arasında üzvi bağlılıq vardır. Onun ömrünün mühüm hissəsi qəlbən inandığı və həyatının başlıca vəzifəsi sayaraq müqəddəs amala çevirdiyi xalq işi uğrunda ardıcıl mübarizələrdə keçmişdir. Siyasi çarpışmaların daha da gərginləşdirdiyi son dərəcə mürəkkəb şəraitə baxmayaraq, Nəriman Nərimanov milli maraqları daim üstün tutan rəhbər kimi taleyüklü problemlərə münasibətdə xalqımızın mənafeyini imkanlarının ən son həddinədək müdafiə etmişdir. O, keçmişimizin mədə-

ni sərvətlərinin mühafizəsinə, ana dilinin saflığı məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmiş, elmin, maarifin və mədəniyyətin inkişafı yolunda var qüvvəsi ilə çalışmış, dövrün milli məfkurə daşıyıcısı olan şəxsiyyətlərinə ehtiram və qayğı ilə yanaşmışdır. Nəriman Nərimanovun XX əsr Azərbaycan tarixində əhəmiyyətli iz qoymuş ictimai-siyasi fəaliyyəti məhz ulu öndər Heydər Əliyevin nüfuzu və qətiyyəti sayəsində layiqli qiymətini alaraq bütöv şəkildə doğma xalqa çatdırılmışdır. Nəriman Nərimanovun 100 və 125 illik yubileylərinin təntənə ilə qeyd edilməsinin, Bakıda əzəmətli abidəsinin ucaldılmasının və ev-muzeyinin yaradılmasının, həmçinin ölkəmizin hüdudlarından kənar da xatirəsinin əbədiləşdirilməsinin təşəbbüskarı ümummilliyet lider Heydər Əliyev olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, Azərbaycanın görkəmli yazıçısı, dövlət və ictimai-siyasi xadimi Nəriman Nərimanovun anadan olmasının 150 illiyinin qeyd edilməsini təmin etmək məqsədilə qərara alıram: 1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təkliflərini nəzərə almaqla, görkəmli yazıçı və dövlət xadimi Nəriman Nərimanovun 150 illik yubileyinə dair tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin. 2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 14 fevral 2020-ci il

ÖN SÖZ

XIX əsrin birinci yarısından etibarən maarifçilik ideyalarının yayılması ilə Azərbaycanda baş vermiş köklü ictimai-siyasi və mədəni dəyişikliklər yeni tipli teatrın, məktəbin və mətbuatın yaranmasını təmin etməklə milli özünüdərkini gerçəkləşməsi üçün zəmin hazırladı. Abbasqulu ağa Bakıxanov və Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlayan bu yolu yeni tarixi mərhələdə Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə Mirzə Ələkbər Sabir, Əli bəy Hüseynzadə, Nəriman Nərimanov və digər görkəmli şəxsiyyətlər davam etdirərək milli məfkurənin təşəkkülü və inkişafına mühüm təsir göstərdilər. Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimi Nəriman Nərimanov XX əsr Azərbaycan tarixində özünəməxsus silinməz iz qoymuşdur. Nəriman Nərimanovun əsrin əvvəllərində xalqı maarifləndirmək əzmi, insanlara xidmət etmək kimi nəcib bir arzusu, hadisələri dərinlən dərk edib qiymətləndirməsi, istedad və bacarığı, onu Azərbaycan demokratik və ictimai-siyasi fikir nümayəndələrinin ön cərgəsinə çıxartdı. Nəriman Nərimanov öz dövrünün, yaşadığı mühitin çərçivəsində böyümüş görkəmli şəxsiyyət, böyük siyasi xadimdir. Yazıçı, dramaturq, publisist, həkim, dilçi, maarifçi Nəriman Nərimanov Azərbaycan ədəbiyyatının qabaqcıl ideyalarla və demokratik fikirlərlə zənginləşməsində böyük rol oynamışdır. Onun dramaturgiyası Azərbaycan teatrının inkişafına dəyərli töhfələr vermiş, həmçinin milli bədii nəsr tarixində özünəməxsus layiqli yer tutan ədib, ciddi və aktual publisistika nümunələrinin yaradıcısı kimi ta-

nınmışdır. Nəriman Nərimanovun elmi, publisistik, bədii yaradıcılığı ilə ictimai və siyasi fəaliyyəti arasında üzvi bağlılıq vardır. Yaşadığı dövrdə milli oyanışı, milli ədəbi dilin inkişafını həyatının başlıca vəzifəsi sayaraq müqəddəs amala çevirdiyi xalq işi uğrunda ardıcıl mübarizə aparmışdır. İctimai-siyasi hadisələrin daha da gərginləşdiyini son dərəcə mürəkkəb şəraitdə Nəriman Nərimanov milli mənafeyi daim üstün tutmuşdur. Mədəni-mənəvi faktorlar silsiləsində xalqın ana dilinə, taleyüklü problemlərə münasibətdə xalqımızın mənafeyini dövrün imkanlarının ən son həddinədək müdafiə etmişdir. O, xalqımızın milli sərvətlərinin mühafizəsinə, ana dilinin qorunması və saflığı məsələlərinə xalqın mənəvi varlıq faktoru kimi yanaşmış, elmin, maarifin və mədəniyyətin inkişafı yolunda var qüvvəsi ilə çalışmışdır. Azərbaycan dili, onun tədrisi və inkişafı N.Nərimanovu həyatı boyu düşündürən əsas məsələlərdən olmuşdur. Bunun üçün də böyük ədib ana dilində əsərlər yazmaqla bərabər, ana dilinin qorunması, inkişaf etdirilməsi istiqamətində mühüm işlər görmüşdür. N.Nərimanov ana dili məsələsini milli məsələnin bir hissəsi kimi həll etməyə çalışmışdır. Məhz buna görə də ana dilini inkişaf etdirmək üçün dərsliklər yazmış, ana dilinin qrammatika məsələlərini bir dilçi kimi təhlil etmişdir. Milli varlıq və birliyin möhkəmlənməsində, mənəvi və mədəni zənginləşmədə, xalqın savadlanması və maariflənməsində zəruri ünsiyyət vasitəsi olan ana dilinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində N. Nərimanov mühüm işlər görmüşdür.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbi dili dövrümüzə qədər qədim bir tarixi yol keçmişdir. Bu müddət ər-

zində öz ictimai mahiyyətinə, istifadə dairəsinə, işlənmə sahələrinə görə daha da inkişaf etmişdir. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafı dil quruculuğu siyasəti ilə bağlıdır. Bu baxımdan əsərdə N. Nərimanovun apardığı dil siyasəti geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Xüsusilə, Azərbaycan dilində qərarların verilməsi, bütövlükdə kargüzarlıq işlərinin dövlət dilində aparılması ədəbi dilin sürətli inkişafını təmin etmişdir. Bütövlükdə, bu dövr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında, onun ictimai təsir dairəsinin qüvvətlənməsində, genişlənməsində və demək olar ki, bütün sahələr üzrə zənginləşməsində xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq bədii üslubla bərabər rəsmi və elmi üslub da yazılı ədəbi dilin inkişaf etməsində aparıcı mövqe tutmuşdur. Bu nəzərə alınaraq əsərdə dövrün tələblərinə uyğun elmi dilin yaradılması, terminoloji işlərin aparılması, N. Nərimanov tərəfindən İstilah Komissiyasının yaradılması və onun fəaliyyəti real faktlarla şərh edilmişdir.

Əsərdə ədəbi dilin inkişafında, onun ayrı-ayrı funksional cəhətlərinin fəallaşması və ya passivləşməsi, eyni və ya müxtəlif formaların vahid semantika üzrə sabitləşməsi və s. bu kimi dildaxili məsələlərin obyektiv həllində, həmin hadisələrlə əlaqədar prosesin ləng getməsi və ya sürətlə başa çatmasında qeyri-lingvistik amillər, xüsusən ictimai-tarixi amillərin rolu müəyyənləşdirilmişdir. Bu dövrün səciyyəvi cəhətlərindən biri də budur ki, həmin dövrdə konkret tarixi şəraitlə əlaqədar olaraq ictimai amillərin müsbət təsiri ilə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf prosesi öz obyektiv həllini tapmışdır. Məlumdur ki, ədəbi dilin

inkişafı ilk növbədə yazı ilə, əlifba ilə bağlıdır. Əlifba dil-dəki səsləri, onun fonetik tərkibini nə qədər düzgün əks etdirərsə, dil də yazıdakı nöqsanlarla, əlifbadakı çatışmazlıqlarla bağlı məhdudiyyətlərdən bir o qədər azad olar. Bu, həm də yazılı ədəbi dilin inkişaf sürətinin artması, xüsusən onun ümumxalq danışığı dili əsasında zənginləşməsi və təkmilləşməsi üçün əlverişli imkan və şərait yaradır. Lakin ərəb əlifbasından istifadə məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilinin fonetik tərkibini tam əks etdirə bilmirdi, onun səslər sisteminə uyğun deyildir, buna görə də həmin əlifba dilimiz üçün çox qüsurlu hesab edilirdi. Bu isə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına mane olur, yazılı ədəbi dillə ümumxalq danışığı dili arasında uçurum yaradır, onların yaxınlaşmasına əngəl törədirdi. Belə bir zamanda Əlifba Komitəsinin yaranması və onun fəaliyyətinin düzgün istiqamətləndirilməsi məsələləri əsərdə təhlil obyektinə olmuşdur. Ana dilində məktəblər üçün dərslik hazırlamaq işini qaydaya salmaq üçün bir ildə üç dərslik yazmaq məhz böyük ədib N.Nərimanova nəsis olmuşdur. Bu nəzərə alınaraq maarifpərvər ədibin dilçilik görüşləri, yazdığı dərsliklər, apardığı dil siyasəti geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Azərbaycan dilində elmin inkişafı, dərsliklərin yazılıb nəşr edilməsi, mətbuatın sürətli inkişafı və dilin zənginləşməsi bu dövrlə bağlıdır. Yeni ictimai-siyasi görüşlərin formalaşmasında, elm və mədəniyyətin inkişaf etməsində, orta və ali məktəblərin açılmasında, dərsliklərin, elmi əsərlərin Azərbaycan dilində yazılmasında ədib ictimai-siyasi xadim kimi mühüm fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycanda milli məktəbin yaradılmasında, dərslik və dərs vəsait-

lərinin hazırlanmasında, ana dilinin qorunması və inkişafında, əlifba, termin, orfoqrafiya məsələlərinin qaydaya salınmasında maarifpərvər ziyalımız ciddi və ardıcıl mübarizə aparmışdır. Bütün həyatı boyu çoxcəhətli ictimai, ədəbi və siyasi fəaliyyəti ilə xalqın azadlığı, milli varlığı uğrunda mübarizə aparmış N.Nərimanov Azərbaycanda maarifçi-realist və demokratik ədəbiyyatın inkişafı ilə yanaşı onun dilinin zənginləşməsi və inkişafında müstəsna rol oynamışdır.

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN DİL SİYASƏTİ

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan xalqının həyatında elə bir köklü dəyişikliklərlə xarakterizə olunur ki, sonrakı bütün ictimai-siyasi hadisələr, mədəni-elmi inkişafın məzmunu onunla şərtlənir. Azərbaycan tarixinə maarifçi, həkim, görkəmli dramaturq, publisist, nasir, ictimai xadimi kimi daxil olmuş Nəriman Nərimanovun taleyinə də belə ictimai-siyasi ziddiyyətlərin kəskinləşdiyi bir dövrdə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşamaq nəsb olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində Mirzə Cəlil, A.Şaiq, F.Köçərli, Ü.Hacıbəyli və "bolşevik" N.Nərimanov "Ana dili" uğrunda mübarizəyə birgə başladılar. Dilinin zənginliyini, qədimliyini, dillərdən üstünlüyünü bir mütəfəkkir kimi təhlil edən ədibin Ana dili uğrunda mübarizəsi tarixi ideoloji istiqamətə yönlənərək Vətən uğrunda mübarizəyə çevrildi. İdeoloji mübarizələrin kəskinləşməsi və bu dövrdə Azərbaycanda sosialist inqilabının baş verməsi ictimai-siyasi həyatda mühüm dəyişikliklər yaratdı. Yeni qurulan Respublika xalqın hökuməti adı ilə yaranan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründən başlanmış işləri davam etdirməyə başladı. 1920-ci ildə aprelin 28-də Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin iclasında N.Nərimanovun sədrliyi ilə Xalq Komissarları Şurasının tərkibi təsdiq edildi. Mayın 16-da Bakıya gələn N.Nərimanov yüksək vəzifələrin icrasına başladı. Böyük xalqçı N.Nərimanovun dövlət rəhbəri olması bu dövrdə böyük faktor idi. N.Nərimanov sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycana rəhbər təyin olunanda Türkiyədə mühacirətdə olan Əh-

mədbəy Ağayev (Ağaoğlu) yazırdı: “Sizin kimi doğru və səmimi bir şəxsin bütün türk aləminin keçirməkdə olduğu fəci böhran zamanı Azərbaycanın başında olması bütün türk aləmi üçün faydalı bir əlamətdir. Siz orada qüvvətli bir məqam sahibi kimi iş başındasınız, mən də Ankara rəislərinin qulluğundayam və ikimiz də daşdığımız fikir və qənaətlər içərisində hər şeydən üstün olan türklüyə xidmətdəyik”. İctimai fəaliyyətinin bütün dövrlərində milli dövlətçiliyin qorunması uğrunda mübarizə aparmışdır. Onu bir ədib, ictimai xadim kimi səciyyələndirən başlıca amil türkcülük və azərbaycançılığı bir vəhdət halında özündə birləşdirməsi idi. N.Nərimanov bu ideologiya uğrunda mübarizəyə hələ Zaqafqaziya Qori müəllimləri seminariyasında oxuyan zaman başlamışdır. O da müasiri M.Ə.Rəsulzadə kimi xalqının müstəqilliyini dəhşətlərinə şahid olduğu böyük ictimai-siyasi müharibələrdə görürdü. Bu ictimai-siyasi görüşləri ilə böyük bir həqiqəti, əsrimizin milliyyət əsri olduğunu sübut etdi. Hələ XIX əsr boyu ictimai fikri vahid vətən hissi uğrunda mübarizə kimi bir qayə düşündürürdü. Əsrin sonlarında kütləni xalqa, xalqı millətə çevirmək uğrunda maarifçi mübarizə başlandı. Bu mübarizələr əsrin əvvəlində reallığa çevrildi. 1920-ci il aprelin 27-də Sovet Rusiyasının hərbi müdaxiləsi və istilanın iştirakçısı olan Azərbaycan kommunistlərinin ultimatumu ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyəti devrildən və aprelin 28-də Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra onun ictimai-siyasi həyatında mühüm dəyişikliklər yaratdı. Azərbaycanda sosialist inqilabının baş verməsi ilə başqa sahələrlə yanaşı, dil qurucu-

luğu məsələsi də diqqət mərkəzində dururdu. Dil sahəsində prinsiplial müddəalar partiyanın banisi V.Leninin, dövrün görkəmli ictimai xadimləri İ. Stalinin, N.Nərimanovun, Buxarinin, Lunaçarskinin və başqalarının əsərlərində işlənilib hazırlanmış, Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının qurultay və konfranslarının qərar və qətnamələrində öz əksini tapmışdır. Bu qətnamələrdə bütün dillərin hüquq bərabərliyi, heç bir dilin digərindən üstün olmaması, təhsilin millətlərin öz ana dilində aparılması, dövlət idarələrində yerli əhalinin dilinin işlədilməsi kimi üç prinsiplial müddəa irəli sürülmüşdür. N. Nərimanov Azərbaycan dilinin hüquqları uğrunda mübarizəyə pədaqoji fəaliyyəti dövründən başlamışdır. Dövrün bir çox görkəmli ziyalıları ilə birlikdə siyasi-inqilabi fəaliyyəti zamanında da onu davam etdirmişdir. N.Nərimanovu düşündürən məsələlərdən başlıcası çar rejimi tərəfindən “tatar dili” adlandırılaraq, hər vasitə ilə sıxışdırılan Azərbaycan dilinin inkişaf etdirmək idi. Bu məqsədlə “Həyat” qəzetində nəşr olunan “Mühüm məsələ” məqaləsində yazırdı: “Seminariyanın proqramması ibtidai məktəb müəlliminə cüzi məlumat verir. Lakin rus dilinə artıq diqqət olunur. Hamı dərslər, elmlər rus dilində təlim olunur. Cüzi şəriətdən, türk dilindən dərs verilir idi. Verilir idi, verilirdi deyib də biz seminariyanın on altı il bundan müqəddəm halını nəzərə gətirirsiniz. O vaxt indi üsul-cədid ilə yazılmış “Vətən dili” kitabçasının müənnifi, mütəvvifi Cernyayevski müsəlman şöbəsinin naziri idi. Demək olar ki, onun vaxtında türk dilinə bir az diqqət olunur idi. Özü türk dilini öyrənməyə ciddü-cəhd edib haman dildə verilən dərslərə artıq diqqət edirdi. Türk dili

və şəriət müəllimi indiki Şeyxülisman cənab axund Molla Əbdülislam olub, orada tərbiyə alan müsəlman uşaqlarına böyük nəflər gətirirdi. Demək olur ki, indiki hala nisbətən Qori seminariyası – xüsusən müsəlman şöbəsi böyük tərəqqidə bulunurdu. Cənab axund Molla Əbdülislam türk dilinə və şəriət dərslərinə artıq diqqət edirdi. Dərslər az isə də o vaxtını itirməyib bacardığı qədər ciddi-cəhd edirdi. O vaxtlar təlim kitabları yox idi. Bununla bərabər, gecələr işləyib, gündüz dərsləri üçün hekayələr düzəldirdi. Türk dilində sərf və nəhv öyrədirdi¹”.

Lakin sonrakı dövrlərdə çar siyasətinin dəyişməsi və təhsildə yeni istiqamət N.Nərimanov tərəfindən tənqid edilirdi. Ədib yazırdı ki, halbuki seminariyanın direktoru Streletski buna zidd olub müsəlman şagirdlərinin ixtiyarını yavaş-yavaş məhv etməyə çalışırdı. Müsəlman balalarına qərib vilayətdə öz lisanlarında söhbət etməyi qadağan edirdi. Demək ki, cənab streletski popecitelin sağ əli olub onun fikirlərinin və dövlətin müsəlmanlar barəsində olan siyasətini yəni, müsəlmanları “ruslaşdırmaq” fikrini əsas verirdi. Qeyd edilirdi ki, türk dili bilmərrə unudulur, axırda türk dilinə bir dərəcədə həqarətlə baxılır ki, orada təsir edib kurs qurtaran müəllimlərimiz türk əlifbasını da bilmirlər. Ən axırda türk lisanı seminariyada ümumi bir lisan olur: müsəlman uşaqlarının əvəzinə rus, gürcü, erməni uşaqları türk lisanı dərslərində oturlar.

Çar hökuməti rus dilinin tədris edilməsini, yerlərdə yazışmaların məcburi dövlət dili kimi rus dilində aparıl-

¹N.Nərimanov. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərnaşr, 1985, səh. 267

masını, bu dilin tətbiqinə dövlətin əsasını təşkil edən hakimiyyət birliyinin bir aləti, əsarət vasitəsi kimi baxırdı. Bu prinsipləndən çıxış edilərək, təhsil sistemində milli dillər sıxışdırılırdı. Təhsil sistemində milli dillərin sıxışdırılması bu siyasətin tərkib hissəsi idi. N.Nərimanov 1906-cı yazdığı “Mühüm məsələ” adlı silsilə məqalələrinin birində - “Qori seminariyası harada olmalıdır” məqaləsində Qori seminariyasında təhsil alan tələbələrə bir neçə il əvvəl hət-ta “evdən kənarada öz dilində danışmağı qadağan edən” qaydadan söz açaraq yazırdı ki, türk dili tədris edilmir, tamam unudulmuş fənn kimi baxılır. Ana dili artıq gimnaziyada əvvəllər olduğu kimi tədris edilmir, saatlar azaldılır, dərslər rus dilində aparılır. Bununla da Qori seminariyasının əvvəlki seminariya olmaması əsaslandırılırdı.

1906-cı ildə qafqazlılar üçün qəbul edilən qanununda təhsil sistemində yerli dillərə cüzi hüquqlar verilməsi N.Nərimanovun diqqətini cəlb etmiş və o, həmin silsilədən olan sonrakı məqaləsində (18 iyun 1906-cı il) yazırdı ki, hər bir xalqın ana dilinin məktəbdə tədrisi zəruriyyət olmalıdır. Nəhayət, dövlət özü qafqazlılar üçün ümumi qanun qəbul edərək bəyan etdi: türklər, başqa milliyyətlərə verilən hüquqlar sizə də şamil edilir... Dövlət bundan çıxış edərək, müsəlman müəllimlərin ana dilinə yiyələnmələrini təsdiq etmişdir... Lakin bunu öz arzusu iləmi etmişdir? Ana dilini bu vaxtadək lazım bilməyib, onun yox olmağına çalışan dövləti bir qanlı hürriyyət indi vadar edir ki, ana dilini qeyri dillər kimi uşaqlara vacib bilsin. Bu dövrdə N.Nərimanovun və dövrün ziyalılarının dil uğurundakı mübarizəsi yalnız təhsil sahəsi ilə məhdudlaşır. Dövlət

idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsindən söhbət gedə bilməzdi. 1905-ci il 17 oktyabr manifestindən sonra 1906-cı ildə Rusiya imperiyasının “Əsas dövlət qanunları” yenidən işlənib qəbul edilərkən (ilk dəfə 1832-ci ildə M.M.Speranskinin rəhbərliyi ilə kodeks halına salınmışdı), inqilabın təsiri ilə mütləqiyyətin burjua islahatlarına meylini nümayiş etdirməli olduğu halda belə, dil məsələsində güzəştə yol verilməmişdi. Qanunda yazılmışdı ki, rus dili ümumdövlət dilidir, orduda və donanmada, bütün dövlət təsisatlarında və ictimai qurumlarda işlədilməsi məcburidir. Qanunun 3-cü maddəsində göstərilirdi ki, Dövlət təsisatlarında və ictimai qurumlarda yerli dillərin və ləhcələrin işlədilməsi xüsusi qanunlarla müəyyən edilir.

N.Nərimanov 1906-cı ilin iyun ayında yazdığı “Mühüm məsələ” adlı silsilə məqalələrinin birində seminariyada təhsil alan tələbələrə bir neçə il əvvəl hətta öz ana dilində danışmağı qadağan edən qaydadan söz açaraq yazırdı ki, “Türk dili tamam unudulmuşdu. Ona elə saymazlıq göstərilirdi ki, təhsil kursunu bitirmiş müəllimlər hətta Azərbaycan əlifbasını da bilmirdilər¹.”

Bu dövrdə dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsinə yol verilmir, xüsusi maddələrlə qadağalar qoyulurdu. 1905-ci il 17 oktyabr manifestindən sonra 1906-cı ildə Rusiya imperiyasının “Əsas dövlət qanunları” yenidən işlənib qəbul edilərkən (ilk dəfə 1832-ci ildə), inqilabın təsiri ilə mütləqiyyətin burjua islahatlarına meylini nümayiş etdirməli olduğu halda belə, dil məsələsində güzəştə

¹Нариманов Н.Н. Где быть Горийской семинарии.- Изб. пр., т.1. Б., 1988.с.97.

yol verilməmişdi. Qanunda yazılmışdır ki, rus dili ümumdövlət dilidir, orduda və donanmada, bütün dövlət təsisatlarında və ictimai qurumlarda işlədilməsi məcburidir. Bu qanunlar milli dillərin sıxışdırılmasına səbəb olmuşdur. Qanunun 3-cü maddəsində göstərilirdi ki, “Dövlət təsisatlarında və ictimai qurumlarda yerli dillərin və ləhcələrin işlədilməsi xüsusi qanunlarla müəyyən edilir.¹” Bir ziyalı kimi təhsil aldığı dövrdə bu proseslərə öz məqalələrində etirazını bildirən görkəmli ictimai-siyasi xadim ilk gündən Cümhuriyyətin işlərini davam etdirməyə başladı. Hakimiyyətin ilk anlarından Cümhuriyyət dövründə olan - dil, əlifba, imla, elmi tərəqqi ilə bağlı yeni yaranan termin məsələləri yenidən müzakirə olunmağa başlandı. AXC dövründə ziyalılar tərəfindən latın qrafikalı türk əlifbasına keçmək üçün hazırlanan layihələr yenidən müzakirə olunurdu. Hakimiyyətə gələndən sonra N.Nərimanov Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsi uğrunda ardıcıl mübarizəsini davam etdirmişdir. Yeni qurulan respublika Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə başlanmış milli işləri davam etdirirdi. Cümhuriyyət tərəfindən irəli sürülən mədəni faktorlar silsiləsində xalqın ana dili əsasında ünsiyyət dilinin formalaşdırılması əsas məsələlərdən idi. Dövrün mütərəqqi qüvvələri, o cümlədən N. Nərimanov dil məsələsinə milli mədəni-maarif işinin tərkib hissəsi kimi baxırdı. Ona görə də böyük ədib hakimiyyətinin ilk illərində idarələrdə karguzarlıq işlərinin rus dili ilə yanaşı, Azər-

¹ Дурденевский В.Н. Государственный язык, Большая Советская Энциклопедия. Изд. 1-е, т.12. М., 1930, стр.504.

baycan dilində də aparılması barədə sərəncam vermişdir. Yazı işlərinin aparılmasında kadr azlığını nəzərə alaraq 1920-ci ilin avqustunda İnkilab Komitəsinin xüsusi dekreti ilə məktəblərdə “Ana dili”nin tədris olunması qərara alınmışdır. Bu məqsədlə Azərbaycan dilində savadlı məmurlar hazırlamaq üçün xüsusi dərnəklər təşkil edilmişdir. Kadr çatışmazlığı ilə əlaqədar olaraq, bəzən məktəblərdə Azərbaycan dilini bilməyənlər bu dilin tədrisi ilə məşğul olurdular. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən ərəb əlifbasının yeni əlifba ilə əvəz edilməsi ilə bağlı tədbirlər keçirilirdi. İnkilabi fəaliyyətə başladığı ilk illərdən N.Nərimanovu düşündürən məsələlərdən biri də çar rejimi tərəfindən “tatar dili” adlandırılaraq, hər vasitə ilə sıxışdırılan Azərbaycan dilinin hüquqlarını qorumaq, dövlət dili kimi inkişaf etdirmək idi.

Hələ gənclik illərində dilin inkişafında tədrisi əsas hesab edən N. Nərimanovun rəhbərliyi ilə 1920-ci il avqustun 16-da Azərbaycan İnkilab Komitəsinin “Birinci və ikinci dərəcə məktəblərdə lisan təlimi haqqında” əmrnaməsi hazırlandı.

Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyəti Hökumətinin Qərarı ilə Azərbaycan İnkilab Komitəsinin Birinci və İkinci Dərəcə Məktəblərdə Lisan Təlimi Haqqında Əmrnaməsi imzalandı¹. Bu Əmrnamədə yazılırdı:

-Birinci və ikinci dərəcə məktəblərdə təlim lisanı şagirdlərin ana dilində olmalıdır.

-2-ci dərəcə məktəblərdə birinci təlim sənəsindən

¹ Kommunist" qəzeti, 20 sentyabr 1920-ci il.

(altıncı təlim sənəsi) hər qruppada həftədə 4 saat olaraq türk, həmçinin rus lisanlarının təlimi məcburi olur.

-Əksəriyyət millətlərin məktəblərində türk və rus məcburi dillərindən biri 2-ci dərəcədə ikinci təlim sənəsindən (yeddiinci təlim sənəsi) idxal edilir. Həftəlik dərslərin miqdarı böylə hesab ilə götürülməlidir ki, təlimi qeyd edilən məcburi lisan kursu təməmilə icra edilmiş olsun.

-Yazısı olmayan millətlərin məktəblərində təlim lisanı həmin millətin özü qəbul etdiyi lisan etiraf olunmalıdır.

-Fransuz və alman lisanlarının təlimi vahid zəhmət məktəbində məcburi hesab edilmir.

Vahid zəhmət məktəblərində latın lisanının təlimi təməmilə ləğv edilir.

-Əksəriyyət millətlərin şagirdləri olan 2-ci dərəcə məktəblərində hər qruppada (klasda) 3 həftəlik dərslərlə həmin millətin lisanı təlim edilir.

QEYD: *Qruppada ondan az şagird olmamalıdır.*

Qeyri millətlərdən olan Azərbaycan vətəndaşlarına dövlət dilinin öyrənilməsi üçün də tədbirlər görüldü. Rus məktəblərində Azərbaycan dili məcburi fənn kimi tədris olunurdu. Bu siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi 4 saatdan az olmamalı idi. Bu işə dövlət dili haqqında fərmandan sonra ana dilini yeganə dövlət dili kimi hazırlamaq yolunda atılan ən həlledici addım idi.

Əmrnamənin 1-ci maddəsində prinsip kimi göstərilirdi ki, “Birinci və ikinci dərəcə məktəblərdə təlim lisanı şagirdlərin ana dilində olmalıdır.” Yalnız 7-ci sinifdən etibarən türk, ya rus dili fənni (məcburi həftəlik saatı göstərilmədən belə) tədris proqramına daxil edilməli, türkdilli

məktəblərdə isə rus dili, rusdilli məktəblərdə türk dili 6-cı sinifdən başlayaraq həftədə 4 saat tədris olunmalı idi.

Bu dövrdə Azərbaycanın ali məktəblərində təhsil tamamilə rus dilində aparılırdı. Azərbaycanlılar uşaqlarını bu məktəblərə qoymağa məcbur olunurdu. Bu nəzərə alınaraq 1921-ci il may ayının 6-19-da keçirilmiş Ümumazərbaycan Şuralar Qurultayının birinci çağırışında yeni qətnamə qəbul edilmişdir. Qurultayın qəbul etdiyi bu qətnamə ilə ali təhsil sistemində ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin tədrisi tətbiq edilməli idi. Qətnamənin 2-ci maddəsində qeyd olunurdu ki, Azərbaycanın dövlət mədəniyyətini yüksəltmək üçün türk dili və mədəniyyətinin öyrənilməsini lazımi səviyyədə təşkil etməkdən ötrü Azərbaycan Dövlət Universitetinin və Politexnik İnstitutun bütün fakültələrində türk dilinin tədrisi məcburi elan edilsin. O da nəzərdə tutulurdu ki, Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrini bitirən şəxslər yalnız Xalq Maarif Komissarlığının müəyyən etdiyi həcmdə türk dilini bilmələrini təsdiq edən xüsusi yoxlamadan keçəndən sonra ali təhsil haqqında vəsiqə ala bilərlər.

Ali təhsil müəssisələrinin bütün elmi işçilərinə və ordinatorlarına bir vəzifə olaraq tapşırılırdı ki, öz ixtisas məsələlərini öyrənməklə yanaşı, türk dilini də proqram əsasında və müvafiq ali təhsil müəssisəsi şurasının nəzarəti altında öyrənsinlər. Xalq Maarif Komissarlığı türk dilini bilən və ali təhsil müəssisələrində dərs deməyə hazırlaşmaq üçün qabiliyyəti olan ali təhsilli şəxslərə xüsusi diqqət yetirərək, universitetin nəzdində onlar üçün elmi əməkdaşlar institutu yaratmalı və xarici ölkələrin

müvafiq elm mərkəzlərinə ezamiyyətlərini təşkil etməli idi. Bununla yanaşı, ali təhsil müəssisələrində türk dilini öyrətmək, mühazirə oxumaq və əlavə dərs demək məqsədilə türk dilini öyrənmək istəyən universitet professorları və universitetin akademik tərkibinə mənsub olan şəxslər, həmçinin onların ailə üzvləri üçün Xalq Maarif Komissarlığının müəyyən etdiyi miqdarda əmək haqqı verilməsi təklifləri qəbul edilmişdir. Ali təhsil müəssisələrinin bütün elmi işçilərinə və ordinatorlarına bir vəzifə olaraq tapşırılırdı ki, öz ixtisas məsələlərini öyrənməklə yanaşı, türk dilini də proqram əsasında və müvafiq ali təhsil müəssisəsi şurasının nəzarəti altında öyrənsinlər. Ali təhsil müəssisələrində türk dilində mühazirə oxumaq və dərs demək məqsədilə türk dilini öyrənmək istəyən universitet professorları və universitetin müəllimləri, həmçinin onların ailə üzvləri üçün Xalq Maarif Komissarlığının müəyyən etdiyi miqdarda natura və pul ilə əlavə haqq tətbiq olunması da nəzərdə tutulurdu¹.

Bu qətnamələrin Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində ana dilində təhsilə başlanana qədər böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra Azərbaycan dilini tətbiq etmək vəziyyət daha da mürəkkəbləşmişdir. Dövlət ünsiyyət forması, keçirilən tədbirlərin hansı dildə aparılması bilavasitə dillə bağlanılır və bu məsələlər qızğın müzakirə olunurdu. Moskvadan partiya və sovet

¹ Резолюция I Всеазербайджанского съезда Советов по просвещению. Резолюции и постановления съездов Советов Азербайджанской ССР (192101937 гг.) Б., 1961, стр.11.

orqanlarında çalışmaq üçün rusdilli kadrlar göndərilir, nazirliklərə, komitələrə, idarələrə rəhbərlik edirdilər. Azərbaycan Sovet hökumətinin qarşısında əsrlərlə həllini tapmamış ən mürəkkəb məsələ - dövlət idarələrində Azərbaycan dilini tətbiq etmək məsələsi dururdu. Bu məsələlərin həlli istiqamətində mühüm işlər aparılırdı.

1921-ci ilin avqustunda İnqilab Komitəsinin qərarı ilə bütün dövlət idarələrində kargüzarlığın Azərbaycan dilində aparılması haqqında qərar qəbul olunmuşdur. N.Nərimanov “Bəzi yoldaşlara cavab” məqaləsində yazırdı: “Türk (Azərbaycan) dili Azərbaycanda dövlət dili elan edilmişdir və Azərbaycanda bu dilin hüquqlarından və üstünlüklərindən tam şəkildə istifadə olunmalıdır. Heç kim bunu ləğv edə bilməz. Azərbaycan öz ana dilindən imtina edə bilməz və heç kimə də imkan verməz ki, Azərbaycanda bu dilin mənasını, rolunu azaltsın”.

Bu nəzərə alınaraq 1921-ci il fevralın 8-də Azərbaycan İnqilab Komitəsi sovet idarələrində kargüzarlığın rus və türk dillərində aparılmasını tətbiq etmək haqqında belə bir əmr verdi:

“Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə əlaqədar həm mərkəzdə, həm də yerlərdə bütün idarə və müəssisələrdə kargüzarlığın rus dilində aparılması, respublikada inzibati-təsərrüfat quruculuğunun təşkili sahəsində Sovet hakimiyyətinin bütün tədbirlərinin həyata keçirilməsi işinə əngəl törətdiyinə və əsasən yalnız türk dilini bilən və anlayan geniş zəhmətkeş təbəqələrinin bu idarələrin işində bilavasitə və fəal iştiraka cəlb olunmasına imkan vermədiyinə və bununla da onları əslində bu işdən

kənarlaşdırdığına görə bu əmrlə bütün idarə və müəssisələrə təklif olunur ki, bu əmrin dərc olunduğu gündən etibarən üç ay ərzində həm mərkəzi idarələrdə, həm də yerlərdə onların tabeliklərində olan idarə və müəssisələrdə bütün kargüzarlığın paralel olaraq türk dilində aparılmasını tətbiq etsinlər.¹”

Əmri N.Nərimanovla yanaşı həmin komissarlığın başçısı B.Bünyadzadə də imzalamışdı.

1921-ci il aprelin 27-də Azərbaycan ziyalılarının yığıncağında N.Nərimanov, qəzet hesabatında yazıldığına görə, məruzəsinin ikinci hissəsində Azərbaycan idarələrində işlərin türk dilində aparılmasından” bəhs etmişdir. N.Nərimanov yazırdı: “Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsi bu barədə əmr vermiş, üçaylıq möhlətdən sonra idarələr, təbii ki, bu qayda ilə işləməli olacaqlar. Bunun üçün, əlbəttə ki, savadlı adamlar lazımdır. Təəssüf ki, bu idarələrdə işləmək üçün lazım olan qədər savadlı adamlarımız yoxdur. Buna görə də, hər bir ziyalının borcu - bu böyük imkanı əldən verməyərək türk dilini bilən adamlar hazırlamaqdır. İndi yoldaşlarımızın çoxu buradan gedirlər. Biz onların ətəyindən yapışıb getməmələrini xahiş edirik, ona görə ki, adamlarımız azdır².”

N.Nərimanov bu əmri bir dövlət sənədi hesab edərək yazırdı: “Nəhayət, məsələyə hüquqi nöqtəyi-nəzərinə

¹ О введении в советских учреждениях делопроизводства на русском и тюркском языках. Азербайджанской ССР. Постановление бюро ЦК УПИ Азербайджана от 24 июля 1956 г., ГАППОДАР, Ф.1.

² Нариманов Н.Н. Доклад на собрании Азербайджанской интеллигенции (27 апреля, 1921), Изб. Пр., т.2. Б., 1989, стр. 469.

də baxmaq olur. Türk dili Azərbaycanda dövlət dili elan olunmuşdur, ona binaən öz hüquq və imtiyazına təmamilə malik olmalıdır.¹” 1921-ci il mayın 19-da N.Nərimanovun giriş sözü ilə açdığı və işində iştirak etdiyi Ümumazərbaycan Şuralar qurultayının birinci çağırışı Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyətinin qanuni-əsisini (konstitusiyasını) təsdiq etdi. Qanuni-əsisidə dövlət dili haqqında maddə yox idi. Bu zaman respublika orqanlarının başında N.Nərimanov dayansa da, Bakı neftinin faktiki sərəncamçısı olan Bakı Sovetinin və Bakı Şəhər Partiya Komitəsinin başında isə ermənilər dururdular. Belə bir şəraitdə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi 1921-ci il konstitusiyasında daxil edilməsi qeyri-mümkün idi. Bu fikri nəinki “elmi-analitik”, ümumiyyətlə, ciddi mülahizə hesab etmək qeyri-mümkündür. Çünki Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının sənədlərində, V. Leninin milli siyasət konsepsiyasında hansısa dilə dövlət dili statusu verilməsi nəinki təqdir olunmurdu, ümumiyyətlə rədd edilirdi. V.Lenin “Milli məsələyə dair tezislər” adlı məqaləsində yazırdı ki, sosial-demokratiya ardıcıl dövlət quruluşunu müdafiə edirkən millətlər üçün qəti hüquq bərabərliyi tələb edir və bir, yaxud bir neçə millətə hər hansı bir imtiyaz verilməsi əleyhinə mübarizə aparır. Sosial-demokratiya o cümlədən “dövlət” dilini rədd edir. “Bir daha məktəb işinin milliyətlər üzrə bölünməsi haqqında” sərəlvhəli məqaləsində təkrarən bildirirdi: ...pravdaçılar dillərin ən mükəmməl hüquq bərabərliyinə tərəfdardırlar, hətta dövlət dilini

¹ Nərimanov N.N. Bəzi yoldaşlara cavab. “Kommunist” qəzeti, 18 iyun, 1922.

lüzumsuz sayırlar!. “Məcburi dövlət dili lazımdırımı?” adlı həmin məqaləsində bir daha qeyd edirdi ki,...biz dəyənək gücünə qovub behiştə salmaq istəmirik... məcburi dövlət dili *məcburiyyətlə* zorakılıqla əlaqədardır... Zəruri budur ki, məcburi dövlət dili olmasın....

Qeyd edilirdi ki, dünya konstitusiyaya yaradıcılığı təcrübəsi göstərir ki, dövlət dili haqqında maddə konstitusiyaların labüd (dövlət quruluşu, vətəndaşların hüquqları və sair kimi) maddələrindən deyildir. Azərbaycanın ilk konstitusiyasının qəbul edildiyi dövr ərəfəsində - Birinci Dünya müharibəsindən sonra ərəzisi və dövlət quruluşu dəyişikliklərə məruz qaldığı üçün bir çox Avropa dövlətləri özlərinin yeni konstitusiyalarını qəbul etmişdilər və onların bəzində dövlət dili haqqında maddə yox idi. Bir çox ölkələr - Çexiya-Slovakiya Respublikasının konstitusiyasını (qəbul edildiyi tarix: 29 fevral 1920-ci il), Almaniya Dövlətinin konstitusiyasını (11 avqust 1919-cu il) və başqalarını misal göstərmək olar. Çoxmillətli ölkə olan (dövlət dili haqqında maddə daha çox çoxmillətli dövlətlərin konstitusiyalarına daxil edilir) İrənin 1906-cı il dekabrın 31-də qəbul edilmiş konstitusiyasına da müvafiq maddə daxil edilməmişdir. Həmin dövrün sonrakı illərində qəbul edilmiş bir sıra konstitusiyalarda da dövlət dili haqqında maddə yox idi. Bu tendensiya konstitusiyaya yaradıcılığında sonrakı illərdə də davam etmişdir. Qeyd edilirdi ki, müasir dövrdə də dövlət dili haqqında maddə daxil edilməmiş konstitusiyalar vardır. V.Leninin bu müddəasını partiyanın digər xadimləri də əsas götürüb, onu inkişaf etdirmiş, milli dillərin dövlət dili kimi qəbul edilməsi

inkar edilirdi. Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının sənədlərində, milli siyasət konsepsiyasında hansısa dilə dövlət dili statusu verilməsi nəinki təqdir olunmurdu, ümumiyyətlə rədd edilirdi.

İ. Stalin dil məsələsinə də toxunaraq qəti mövqeyini bildirmişdi: “Nə məhkəmə işində, nə də məktəbdə heç bir məcburi “dövlət” dili olmayacaqdır! Hər vilayət öz əhalisinin tərkibinə uyğun gələn bir və ya bir neçə dil seçir, həm də istər azlıqda qalan, istərsə çoxluq təşkil edən millətlərin bütün ictimai və siyasi orqanlarda dil cəhətdən tam hüquq bərabərliyi gözlənilir.¹”

Göründüyü kimi, Azərbaycanın ilk konstitusiyasına dövlət dili haqqında maddə daxil edilməməsi bir sıra amillərlə əlaqələndirilmişdir. Bu dövrdə aparılan işlərlə tanış olduqda dillə bağlı verilən qərarlar, görülən işlər o vaxtın ən kəskin, ziddiyyətlərlə qarşılaşan, mübahisələrə səbəb olan məsələlərin bəlkə də birincisidir. Bu səbəbsiz deyildir, çünki dil hər bir xalqın milli varlığıdır. Məhz buna görə də kommunist ideologiyasının məntiqi nəticəsi olaraq Azərbaycanın ilk konstitusiyasına dövlət dili haqqında maddə daxil edilməmişdir. Bununla da bu dövrdə Azərbaycan dilini dövlət dili kimi qəbul edilməsi qeyri-mümkün idi. Konstitusiyaya dövlət dili haqqında maddə daxil edilsəydi belə, dövlət quruculuğunda davam edən proseslər dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsini qeyri-mümkün edirdi. N.Nərimanov bu zaman Azərbaycanda hakimiyyətdən kənarlaşdırılmışdı. Zaqfederasiya

¹ Stalin İ.V. “Pravda” qəzetinin müxbiri ilə müsahibə (aprel 1918-ci il). – Əsərləri, IV cild, B.1947. səh. 79.

yaradılması yolunda növbəti bir addım atıldı. Kommunistlərin yeni siyasətinə görə 1922-ci il martın 12-də Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan MİK-ləri nümayəndələrinin səlahiyyətli konfransı Zaqafqaziya Sovet Respublikaları Federativ İttifaqını (ZSRFİ) təsis etdi. Onun icraedici orqanını - İttifaq Sovetini, üç nəfərdən ibarət Rəyasət Heyətini (hər respublikadan bir nəfər olmaqla Azərbaycandan N.Nərimanov; bəzi mənbələrdə: İttifaq Sovetinin sədrilərindən biri) yaradıldı. N.Nərimanov Genuyada ikən II Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında yeni hökumətin təşkili zamanı N.Nərimanovun guya Zaqafqaziya rəhbərliyinə seçilməsini bəhanə edərək, XKŞ sədri vəzifəsinə namizədliyinin irəli sürülməsinə imkan verilməmiş, həmin vəzifəyə Qəzənfər Musabəyov təyin olunmuşdur.

Məqalədə N.Nərimanov türk dilinin hüquqlarını məhdudlaşdırmaq istəyənləri “Marksı anlamayanlar” adlandıraraq yazırdı ki, belələri bunları birbaşa deyir ki, sən - bədbəxt, avam və əzilmiş türk əmələ və kəndçi, öz indiki halında qal! Çünki böylə olanda mənim üçün yaxşı keçir. Nikolay da məmurləri ilə bu fikirdə idi. N.Nərimanov türk dərslərinin miqdarını azaltmaq tərəfdarlarına xitabən deyirdi ki, yaxşısı odur ki, lap açıq danışıb deyiniz ki, mənim xoşuma rus dili gəlir, mən hər şeyi rusca daha tez və yaxşı anlayıram. Puşkinin gözəl şeirləri o dildə yazılmışdır. Mən istəyirəm ki, türk uşaqları da onları bilsinlər. Gözəl arzudur. Türk uşaqları yalnız Puşkinin degil, Şekspirin, Şillerin də şeirlərini bilməlidirlər, fəqət həqiqi füqərə şairi doğma Sabirin şeirlərini bildikdən sonra! Xalq

şairləri Vaqifin, Zakirin, Vidadinin şerlərini bildikdən sonra! Bu isə təməmilə Marksa müvafiq olar.

N.Nərimanov davam edərək yazırdı ki, o sözlər iş xatirəsi üçün deyilsə, onda müəllifə təklif edərdik ki, türk dərslərini azaltmaqdan, özü türk dilini ögrənib Sabirin peyğəmbərlərə layiq şerlərinə aşına olaydı, zira mən təsdiq edirəm ki, rus fūqərə ədəbiyyatında Sabirin əmələ və kəndçi sinfinin sahibkarlardan, mülkədarlardan çəkdikləri əziyyəti bu tövr ustadanə təsvir edən şair yoxdur.

Məqələnin əsas konsepsiyası bu idi ki, Azərbaycanı ana dilində idarə etmək üçün türklər əvvəlcə türk dilini öyrənib mənimsəməli, sonra isə, təbii ki, başqa dili, nəinki rus dilini, hətta ingilis dilini də öyrənməlidirlər. 1922-ci ilin yanvar ayında dövlət idarələrində məmurların ixtisarı haqqında qərar qəbul olundu.

N.Nərimanov Azərbaycan dilini sıxışdıran kommunistlərin mövqeyinin çar Nikolayın mövqeyi ilə üst-üstə düşdüyünü vurğulayaraq onları çəkinmədən şovinist adlandırmışdır. Şovinstlər ancaq Azərbaycan dilini sıxışdırmaqla kifayətlənmirdilər, onların irəli sürdükleri mülahizələr arasında belə bir fikir də var idi ki, sovetlərin Azərbaycana gəlməyi “rus torpaqlarının toplanması” ideyasının reallaşmasıdır. N.Nərimanov bunlara da cavab verərək deyirdi: “Bu, rus torpaqlarının toplanması deyil, sadəcə müxtəlif millətlərə mənsub fəhlələrin toplanmasıdır”. N.Nərimanov ixtisar aparılarkən Azərbaycan dilini bilənlərə xüsusi qayğı göstərilməsi barədə qərar qəbul etmişdir. Amma bu işi həyata keçirmək yolunda

xeyli maneələr var idi. N.Nərimanov Genuya konfransına gedərkən, Bakıda Azərbaycan dili dərslərinin sayını ixtisar etmək, Azərbaycan dilli teatr truppası tamaşalarının sayının azaldıqları, rus dilli teatr truppasının tamaşalarının sayını artırmaq haqqında açıq fitnəkar məqalələr və fikirlər irəli sürülmüşdür. N.Nərimanov qayıdan kimi bu məsələyə müdaxilə etmiş, bu fikirlərə qarşı çıxmışdır. Məsələnin əks-sədası Moskvaya gedib çıxmışdır. N.Nərimanov xalqın savadlanması üçün dilin tədrisini ön plana çəkirdi. Azərbaycan dilinin tədrisi üçün həftəlik saatların artırılması əsas hesab edərək yazırdı ki, türk (Azərbaycan) dilinin tədrisini azaltmaq təklifini irəli sürənlər özləri bu dili öyrənsinlər ki, Sabiri anlasınlar. Ruspərəst şovinistlərin mövqeyini tənqid edərək yazırdı ki, türk (azərbaycanlı) uşaqları tək Puşkini deyil, həm də Şekspiri, Şilləri bilməlidir. Ancaq türk (azərbaycanlı) uşağı özünə doğma olan əsl proletar şairi Sabirin odlu-alovlu şeirlərini, xalq şairləri Vaqifin, Zakirin, Vidadinin şeirlərini biləndən sonra bunları bilməlidir”. N.Nərimanov rus şovinistlərinin bu mövqeyinə qarşı öz mövqeyini də izah edərək yazırdı ki, rus dili mənim xoşuma gəlir, rus dilində mənə hər şey asan və aydın gəlir. Puşkinin gözəl şeirləri rus dilində yazılıb. Mən istəyirəm ki, türk (azərbaycanlı) uşaqları bunları da bilsinlər.

N.Nərimanovun bu sahədəki fəaliyyəti Azərbaycan xalqının düşmənləri və bir sıra bədxahlar tərəfindən qəzəblə qarşılanmışdır. İlk əvvəl ermənilər və özlərini beynəlmiləlçi kimi qələmə verən azərbaycanlılar N.Nərimanova qarşı açıq mübarizəyə keçmişdilər. Levon Mirzoyan

Mərkəzə məktub göndərərək bu yazının “əsassız yazıldığı” bildirmişdir.

Bir neçə gün sonra Azərbaycan K(b)P MK Rəyasət Heyətinin iclasında N.Nərimanovun məqaləsi “antipartiya” məzmununda qiymətləndirilərək ifşa olunmuşdur. N.Nərimanovun məqaləsi əsas olmayan bir ittiham kimi qarşılanmışdır. “Bakinski raboçi” qəzeti məqalənin sonunda verdiyi “Bakinski raboçi” idarəsinin qeydi”ndə yazırdı: “İdarə məlum edir ki, “Bakinski raboçi”nin səhifələrində nə türk dilinin, nə də türk teatrosunun əleyhində məqalə dərc olunmamış və ola da bilməz.” “Kommunist” qəzeti əlavə etmişdi: “Kommunist” idarəsindən məlumat verilirdi ki, türk dilinin əleyhində hankı mətbuat olduğunu biz də anlaya bilmədik. Bundan sonra Bakı Partiya Komitəsi H.Zeynallıya töhmət verir, işdən çıxarılır, qəzet isə iyunun 30-da “Kommunist” qəzetinə birləşdirilmək adı ilə bağlanılır. Lakin, N.Nərimanovun məqaləsi məhz həqiqi vəziyyəti əks etdirdiyinə görə “sol qrup” geri çəkilməyə məcbur olmuşdu. Milli dilə münasibətdə əyintilər təkcə Azərbaycanın hüduqları ilə məhdudlaşmayıb, bütünlükdə köhnə Rusiya imperiyasının ərazisində qurulmuş dövlətlər üçün səciyyəvi idi. Bu müzakirələr və ona qarşı mübarizələr də N.Nərimanovu mövqeyindən çəkəndirməmişdir. O, ana dili uğrunda mübarizəsini davam etdirmişdir. V.İ.Lenin öz tezislərində dillərin hüquq bərabərliyini həmişə ümdə prinsip saymışdır. Dillərin hansısa birinə imtiyaz vermək vasitəsi olan dövlət dilini rədd edən N.Nərimanov “sol qrup” adlandırdığı qüvvələrin yaratdıqları sui-istifadələrin qarşısını almaq üçün V.Leninin

“müfəssəl kodeks”dən bəhs etmək məcburiyyətində qalmışdır. ZSFSR yarandıqdan sonra dil məsələsi ilə Zaqafqaziyanın dövlət orqanları məşğul olmuşdur. Dövlət orqanları dövrün tələblərini nəzərə alaraq, 1922-ci il iyun ayının sonunda (28-30 iyun) Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sessiyasında dil məsələsi əsaslı şəkildə müzakirə olunmuş və müvafiq sənəd qəbul edilmişdir. Zaq.MİK-in sessiyasında Gürcüstan SSR XKŞ sədri Ş.Z.Eliavanın “Zaqfederasiya quruculuğunda milli məqam” haqqında məruzədə dövlətin milli kadrlar tərəfindən idarə olunması və bundan da irəli gələn dil məsələsi müzakirə olunmuşdur. Məruzədə qeyd edilirdi ki, dövlət orqanlarının milli ünsürlərdən təşkil olunmasında qarşılaşdığımız nöqsanlar onunla izah edilə bilər ki, quruculuq işini Sovet hakimiyyəti uğrunda və millətçi əhval-ruhiyyəli ünsürlərlə mübarizə zamanında aparmaq lazım gəlirdi. İndi, mübarizənin başa çatdığı bir vaxtda işin bu cəhətini də qaydaya salmaq lazımdır. Prinsip əvvəlki olaraq qalır: dövlət quruculuğunun təməlini milli kütlələr təşkil edir.¹

Zaqafqaziya respublikalarındakı vəziyyət müzakirə olunan zaman qeyd edilirdi ki, Zaqafqaziya respublikaları arasında Ermənistanda və Gürcüstanda bu sahədəki iş yaxşı, Azərbaycanda isə pisdır. Ermənistanda dövlət aparatı, demək olar ki, bütünlüklə millətin zəhmətkeşlərindən ibarətdir. Gürcüstan haqqında da bunu söyləmək olar. Azərbaycanda isə indi dövlət aparatında türklər müsəvat-

¹ Национальный момент в строительстве Закфедерации. Газетный отчет доклада председателя СНК Грузии Элиавы ШЗ. на 2-й сессии Зак.ЦИК-а (28-30 июня, 1923г.), Газета «Заря Востока», 1 июля, 1923.

çıların dövründə olduğundan çoxdur, orada kifayət qədər hazırlıqlı kadrlar yoxdur. Ona görə də dövlət aparatının milli kadrlardan təşkil olunması işi Azərbaycanda başqa respublikalarda olduğundan daha uzun sürəcəkdir. Məruzənin ikinci hissəsi milli dilin dövlət idarələrində işlədilməsi məsələsinə həsr olunmuşdur. Ş.Eliava deyirdi ki, Gürcüstanda bütün xalq komissarlıqlarında və yerlərdə bütün işlər gürcü dilində aparılır. Azərbaycanda belə deyildir və bu sahədə düzəlişlər lazımdır. Əhali ilə bütün işlər onun üçün doğma olan dildə aparılmalıdır. O cümlədən, tədris ana dilində aparılmalıdır. Gürcüstanda aşağı pillədən tutmuş universitet də daxil olmaqla bütün mərhələlərdə belədir. Azərbaycanda universitetdə tədris rus dilində aparılır. Kütlələr kommunizmi öz ana dillərində daha yaxşı öyrənə bilirlər.

Məruzənin müzakirəsində sonra sessiyada “Dil haqqında bəyannamə” qəbul olunmuşdur. Bəyannamədə qeyd olunurdu ki, Zaqafqaziya fəhlə və kəndlilərinin, ölkənin zəhmətkeş kütlələrinin inqilabi hakimiyyət orqanlarının qarşısında böyük dövlətçilik şovinizminin əlamətlərini kökündən ləğv etmək vəzifəsi durur. Bu vəzifənin həllinin başlıca yolu - Zaqafqaziyanın müxtəlif xalqlardan ibarət olan geniş zəhmətkeş kütlələrini mədəni və siyasi quruculuğa cəlb etməkdən və dövlət aparatını zəhmətkeşlərin özlərinin təşkilatına çevirməkdən ibarətdir. Bəyannamənin 2-ci maddəsində Zaq.MİK-in Rəyasət Heyətinə təklif olunurdu ki, Qısa müddətdə federasiyanın dövlət idarələrində ana dilinin tətbiqini, həmçinin bu idarələrin əhali ilə onların ana dillərində iş aparmasını tənzimləyən

qanun qəbul etsin. N.Nərimanovun 1923-cü ilin iyununda yazdığı “Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stalinə məktub)” əsərində eynilə həmin məsələləri qaldırmışdır. Ona görə də Azərbaycan rəhbərliyinin ona və ideyalarına qarşı düşmənçi mövqe tutduğunu görəndə N.Nərimanov məsələni gürcü silahdaşları vasitəsilə Zaq. MİK sessiyasının gündəliyinə saldırmış, müzakirəyə çıxartdırmışdır. N.Nərimanov 1918-ci ilin mart hadisələrini xatırlayaraq yazırdı ki, Bakı şəhərində üç gün vəhşiləşmiş daşnakların azğınlığı baş vermişdir. Lakin ermənilər Bakı Partiya Komitəsini öz milli aparatına çevirmişdilər, elə bil qəsdən ən yüksək vəzifələr Mikoyan, Sərkisyan və Mirzoyan tərəfindən tutulur. Belə hesab edirdi ki, cəmi bir neçə il əvvəl Bakıda qırğın törətmiş ermənilərə münasibət də müvafiq olmalı idi. Bütün bunlar məni ilk vaxtlar erməni yoldaşları yüksək vəzifələrə təyin etməmək barəsində danışımağa məcbur edirdi. Həmin fikirdə qaldığını təkrar edirdi: “... bir çox mülahizələrə görə hələlik erməni yoldaşların görkəmli, məsul vəzifələrə təyin edilməsini dayandırmaq vacibdir”.

Onu da qeyd edirdi ki, belə kadr siyasəti nəticəsində Azərbaycan dili hüquqsuz vəziyyətə salınmış, bütün məsul işçilər qeyri millətlərin nümayəndələridir. Onlar da bütün işləri rus dilində aparırlar. Mən həmişə bu nöqsanları göstərirdim və əlbəttə, əleyhdarlarımla dili ilə desək, “millətçi” adını qazanmışam. Müqabil tərəfin millətçilik təmayülü olduqca, bu tərəfin də millətçilik təmayülü olacaqdır. Yerli mənafenin müdafiəsi Mərkəz müvəkkillərinin dilində milli təmayül, lakin ucqar res-

publikaların zərərinə Sovet Rusiyasının müdafiəsi həmin dildə beynəlmiləl akt adlandırılır.

Olduqca gərgin bir vəziyyətdə fəaliyyət göstərən ədib obyektiv və subyektiv amillərin doğurduğu maneələri dəf etmək iqtidarında olmadığı onun məktublarında və məqalələrində öz əksini tapmışdır. Böyük mütəfəkkir mülahizələrini, etirazlarını yazıya almaqla tarixi gerçəkliyi gələcək nəsillərə çatdırmağı lazım bilirdi. Şərq siyasətini formalaşdıran N.Nərimanovun “Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair” (İ. V.Stalinə məktub) əsəri onun 1923-cü ildə MK-da baş tutmamış məruzəsi idi. Bu əsər N.Nərimanovun ideoloji görüşlərini-azərbaycançılıq ideallarını əks etdirən ən konseptual əsəridir. Məhz o, N.Nərimanovun həm daxili satqınlara, həm də Azərbaycanda hakimiyyəti xərçəng kimi qamarlamış bolşevik-daşnak rəhbərlərinə qarşı müstəqil milli Azərbaycan uğrunda mübarizə tarixidir. Eyni zamanda milli dilin dövlət dili səviyyəsində inkişaf etdirmək tarixi idi. 1924-cü ildə, vəfatından bir neçə ay əvvəl Moskvadan Bakıya göndərdiyi “Elmlərini yeni tamam etmiş müəllimlərə açıq məktub”unda müəllimlərə dilimizin saflığı keşiyində durmağı tövsiyə edərək yazırdı: “... Dilimizi lüzumsuz qeyrisinin lisanının təsiri altında saxlamaq bütün işimizi təxirə salar. Bu səbəblərə görə dilimizi müstəqil bir şəkllə salmaq üçün ən çox siz müəllimlərə ümid bağlayıb, məktəbi bitirməyinizi yenə də səmim-qəlbdən təbrik edirəm¹”. Bununla da N.Nərimanovun Azərbaycan dilinin hüquqları uğrunda apardığı mübarizə

¹ M.Məmmədov. Nərimanov və ana dili. Bakı, “Elm”, 1971, səh.4.

ardıcıl və prinsipial səciyyə daşıyırdı. Bu prinsipial mübarizə nəticəsində 1924-cü il iyunun 27-də Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Zaq.MİK ikinci sessiyasının “Dil haqqında bəyannamə”sinin 3-cü maddəsindəki tapşırığı yerinə yetirərək, “Respublikanın dövlət idarələrində dövlət dilini və əhalinin əksəriyyətinin və azlıqda qalan millətlərin dillərini tətbiq etmək haqqında” dekret qəbul etdi. Dekretin 1-ci maddəsində elan edilirdi ki, “Azərbaycan Sosialist Şura Cümhuriyyətinin dövlət dili türk dilidir”.¹ Bununla yanaşı verilən sonrakı maddələrdə dillərin tətbiqinin mürəkkəb mexanizmi işlənib hazırlanmışdır. Hazırlanan bu mexanizmin nəticəsində həm türk dilinin dövlət dili kimi işlədilməsinin funksional dairəsi məhdudlaşır, həm də bütünlükdə dekretin icrası qeyri-mümkün olurdu. Məsələn, yazılırdı ki, əhalinin əksəriyyəti (nisbətən) qeyri-türk milləti yaşayan qəza, vilayət və rayon idarələrində kargüzarlıq əhalinin əksəriyyətinin dilində aparılır. Bu maddə N. Nərimanov tərəfindən kəskin tənqid olunmuş və qeyd edilirdi ki, Azərbaycan rəhbərliyi “solluq oyunu oynayaraq” bu dekretlə hər bir rayon, vilayət və qəzada ayrıca dildən istifadə olunmasını qanuniləşdirmək istəyir. Bununla yanaşı rus, erməni və gürcü dillərinin də mərkəzi dövlət idarələrində işlədilməsi, əslində, qanuniləşdirilirdi. Xüsusən də rus dilinə üstünlük

¹ Respublikanın dövlət idarələrində dövlət dilini və əhalinin əksəriyyətinin və azlıqda qalan millətlərin dillərini tətbiq etmək haqqında. Sovetlərin Azərbaycan Sosialist Şura Cümhuriyyəti Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 27 iyun 1924-cü il tarixli dekreti – Azərbaycan SSR hökuməti qərarlarının xronoloji külliyyatı. I cild, B., 1960, səh.37.

verilərək yazılırdı ki, dilləri respublikanın bütün ərazisində və ya qəzalardan birində işlənən dil hesab edilən millətlərə mənsub olmayan şəxslərə bütün idarələrdə rus dilindən istifadə etməyə icazə verilir. Göründüyü kimi, sonrakı maddələrdə dillərin tətbiqinin elə mürəkkəb mexanizmi nəzərdə tutulurdu ki, bunun nəticəsində həm türk dilinin dövlət dili kimi işlədilməsinin funksional dairəsi məhdudlaşır, həm də bütünlükdə dekretin icrası qeyri-mümkün olurdu.

Verilən bu dekret 1956-cı ilə qədər olan dövrdə Azərbaycan dilini dövlət dili elan edən sonuncu dövlət sənədi idi. Dövrün aparıcı şəxsiyyətlərinin, xüsusən də N.Nərimanovun apardığı mübarizə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi bərqərar olması üçün Azərbaycan İnkilab Komitəsinin 8 fevral 1921-ci il tarixli əmri ilə başlanan dövlətçilik fəaliyyəti 27 iyun 1924-cü il tarixli dekretlə sona çatmışdır.

Xüsusilə, böyük ədibin uzun müddət mübarizəsinin nəticəsi olaraq təhsilin ana dilində aparılması sahəsində fəaliyyəti həyata keçirilmişdir. Gördüyü ilk tədbirlər uğurla nəticələnmiş, sonralar anadilli mükəmməl təhsil sistemi yaranmışdı. Dövlət dilinin özündə ehtiva etdiyi iki cəhəti-həm dövlətçiliyin, həm də milliliyin qarşılıqlı əlaqəsi vəhdəti onun tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Lakin aparılan irtica siyasət dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsi ilə əlaqədar müvafiq dövlət sənədlərinin qəbul edilməsinə baxmayaraq, kargüzarlığın rus dilində aparılması (hətta ictimai təşkilatlarda da) aradan qaldırılmamışdır. Ölkədə fəaliyyət göstərən “solçular” tərəfindən

Azərbaycan KP MK-da, Azərbaycan SSR Nazirlər Sove-tində, respublikanın bütün nazirlik, komitə və baş idarələ-rində işlər rus dilində aparılırdı. Yalnız Azərbaycan SSR Ali Soveti sessiyalarının iclasları əsasən Azərbaycan dilin-də aparılırdı. Lakin Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin kargü-zarlığı və respublikanın başqa təşkilatları ilə yazışmaları (qısa müddətli istisnalar olmaqla) rus dilində aparılırdı.

N.Nərimanov müasirlərindən fərqli olaraq uğrunda mübarizə apardığı Müstəqil Azərbaycanın mümkünlüyünü bu iki ali fikrin vəhdətində görürdü. Bunun ən bariz ifadəsi onun proletariat diktaturasının banisi V.İ.Leninə məktubunda öz əksini tapmışdır. Bu məktubunda o, böyük cəsarətlə yazırdı: “Əziz Vladimir İliç! Məgər “Müstəqil Azərbaycan” sizin dilinizdən çıxmamışdırmı? Axı məhz buna əsaslanaraq, biz Müsavatın qurduğu fitnəkarlığı məhv edə bildik. Həmişə Denikini müdafiə etmiş Ermə-nistan müstəqillik qazanmış və üstəlik, Azərbaycanın əra-zilərini də almışdır. Azərbaycan isə həm müstəqilliyini, həm də ərazilərini itirir. Vladimir İliç! Çoxmillətli əhalinin hüquq və hissləri ilə belə zarafat etmək olmaz. Mən qəti surətdə bildirirəm: əgər Siz də bizim dəlillərə diqqət yetirməsəniz, məcbur olacağıq ki, bizim geri çağırıl-mağımız barədə Mərkəz qarşısında məsələ qoyaq. Bu sətirlərdəki cəsarət onun öz ideologiyası uğrunda ardıcıl mübarizəsini əks etdirir. Bu cəsarət hər bir kəsi heyran qoyur, onu ancaq qədim türk tarixinə bələd olan siyasətçi, türk əslinə bağlı böyük azərbaycançı deyə bilərdi. Bu dövrdə dövlət dili ilə əlaqədar qəbul edilmiş sənədlərdə (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin də qərarı

daxil olmaqla) qeyri millətlərdən (rus, erməni, yəhudi) olan kadrların tədricən yerli azərbaycanlı kadrlarla əvəz olunması ilə dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsini təmin etmək nəzərdə tutulurdu. Bunun üçün qeyri millətlərdən olan kadrların əsasən yerli kadrlarla əvəz olunması labüd idi. Çünki qeyri millətlərdən olan kadrlar yerli dilləri öyrənmək istəmirdilər. Öz dillərini inkişaf etdirmək üçün azərbaycanlılar öz müraciətlərini rus dilində yazmağa məcbur edilirdi. Verilən bu əmr Azərbaycan dilini işlək dil səviyyəsinə qaldırmağa xidmət edirdi. Lakin əmrdə həmin kadrların türkdilli azərbaycanlı kadrlarla əvəz olunması vasitəsilə Azərbaycan dilinin dövlət dili hüququnu təmin etməyi nəzərdə tutan prinsip Moskvanı qane etmədiyinə görə, müstəmləkəçilik siyasətində sınıanmış bir üsula əl atıldı. Rus məktəblərinin sayını artırmaq və rus dilli kadrlar yetişdirməklə təhsil sistemi vasitəsilə assimilyasiya edilməklə və onları dövlət aparatında yerləşdirməklə həm qeyri millətlərdən olan kadrların yerli kadrlarla əvəz olunması xəttini yeritmək, həm də, eyni zamanda, dövlət işlərinin rus dilində aparılmasını davam etdirmək prinsipi həyata keçirilməyə başlandı. Bütün ali idarələrdə Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin bərqərar olduğu illər ərzində Respublikanın mərkəzi dövlət idarələrində və ictimai təşkilatlarında bir qayda olaraq yalnız rusdilli azərbaycanlılar işə qəbul edilirdi. Buna baxmayaraq Azərbaycan dilində məktəblərdə dərsləklərin yazılması, müxtəlif elm sahələrinin inkişafı dili zənginləşdirirdi. N.Nərimanovun milli dövlətçilik baxışlarında Azərbaycan xalqının milli-mədəni inkişafı Azərbaycan dilinə dövlət

dili statusu verilməsi xüsusi yer tutmuşdur. Bununla da, N.Nərimanovun milli dövlətçilik baxışlarında Azərbaycan dilinə qayğı başlıca yer tutmuşdur. Onun maarifçilik fəaliyyətində ana dili bir problem kimi daim ön planda olmuşdur. Hakimiyyətə gələndən sonra N.Nərimanovun ana dilinə sədaqəti qüvvədə qalmış, Azərbaycan dili N.Nərimanovun fərmanı ilə dövlət dili statusu almışdır. N.Nərimanov bütün idarələrdə yazı işinin rus dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilində də aparılması barədə sərəncam vermişdir. 1920-ci ilin avqustunda İnkilab Komitəsinin xüsusi dekreti ilə məktəblərdə “Ana dili”nin tədris olunması qərara alınmışdır. Kadr çatışmazlığı ilə əlaqədar olaraq, məktəblərdə Azərbaycan dilini bilməyənlər tədrisdən uzaqlaşdırılmış, bu dilin tədrisi ilə məşğul olan kadrlar hazırlanmışdır. 1921-ci ilin avqustunda İnkilab Komitəsinin qərarı ilə bütün dövlət idarələrində kargüzarlığın Azərbaycan dilində aparılması haqqında qərar qəbul olunmuşdur. N.Nərimanovun irəli sürdüyü islahatlar, hər şeydən əvvəl milli qurtuluş, istiqlalçılıq təlimi olan azərbaycançılıq ideologiyasının tarixi perspektivini göstərən danılmaz həqiqətdir.

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN DİLÇİLİK ƏSƏRLƏRİ

Azərbaycan maarifçiliyinin ən görkəmli nümayəndələrindən olan N.Nərimanov böyük maarifçi, geniş bilik və istedadla malik olan alim, ictimai-siyasi xadim kimi ictimai fikrin inkişafı tarixində mühüm rolunu oynayan şəxsiyyətlərdəndir. Realist dramaturgiyamızın banisi M.F.Axundzadə ənənələrinin ardıcıl davamçısı olan Nəriman Nərimanov A.O.Çernyayevskinin rəhbərlik etdiyi Qori seminariyasının Azərbaycan şöbəsinə daxil olmuş, 1890-cı ildə Qori seminariyasını bitirmişdir. N.Nərimanov o dövrün ən tanınmış təhsil ocağı olan Qori müəllimlər seminariyasının məzunu kimi 1890-cı ildə Tiflis quberniyasının Qızılcıqlı kəndində müəllimlik fəaliyyətinə başlamışdır. 1896-cı ildən Bakı şəhərində oğlanlar gimnaziyasında iş qəbul olunmuşdur. Ədib müəllimlik fəaliyyətinə başlayan zaman maarif müəssisələrində Azərbaycan dilinin tədrisi sıxışdırılırdı. Belə mürəkkəb bir dövrdə Azərbaycan dilini məktəblərdən, tədris planlarından sıxışdırıb atanlara qarşı çıxaraq, onları kəskin tənqid edirdi. O, həm bədii əsərlərində, felyetonlarında, həm də mətbuatda dərc olunan məqalələrində Azərbaycan dilinin məktəblərdə tam hüquqlu bir fənn kimi tədris olunmasına çalışmış və onun tədrisinə dair bir çox pedaqoji fikirlər irəli sürmüş, köhnə dini məktəblərə qarşı amansız mübarizə aparmış böyük pedaqoqdur. Azərbaycan dilinin sadəliyi və saflığı, onun tədris planlarına daxil edilməsi və fənnə verilən saatların artırılmasına dair məqalələr nəşr etdirmişdir. Azərbaycan dilinin qədimliyinin əsaslandırılmasında, qrammatik quruluşunun

tədrisində, inkişaf və zənginləşməsində görkəmli ictimai-siyasi xadim olan N. Nərimanovun böyük xidməti olmuşdur. O, çoxcəhətli fəaliyyəti ilə ana dilinin saflığını qorumaq, inkişafı etdirmək üçün ardıcıl olaraq mübarizə aparmışdır. Görkəmli ədib, ana dili müəllimi və metodisti N.Nərimanov Azərbaycan dilinin tədrisi tarixində şərəfli bir yer tutan pedaqoqlarımızdandır. Azərbaycan dili, onun tədrisi problemləri ədibi düşündürən mühüm məsələlərdən olmuş və bu məsələni maarifçilik ideologiyasının tərkib hissəsi kimi həll etmək uğrunda ömrü boyu fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan dilində dərslik, dərs vəsaitləri yox dərəcəsinə olduğu dövrdə müəllimlik fəaliyyətinə başlayan böyük ziyalımızı bu problemlər ciddi şəkildə düşündürmüşdür. Milli dilin inkişafında ana dilinin tədrisini əsas yollardan hesab etmişdir. Lakin tədrisin aparılması üçün Azərbaycan dilinin qrammatikasını əks etdirən dərsliklər yazılmalı idi. O bu məsələləri əyani şəkildə oxuculara çatdırmaq üçün ana dilinin tədrisi ilə bağlı bir ildə “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi”, “Самочитель татарского языка для русских”, “Самочитель русского языка” adlı üç dərslik nəşr etdirməklə bu çətinlikləri aradan qaldırmağa çalışmışdır. 1839-cu ildə M.Kazımbəy “Грамматика турецко-татарского языка” əsərinin nəşri ilə Avropa üsulunda Azərbaycan qrammatika məktəbinin əsasını qoymuşdur. Ondan sonra Həsən Vəzirovun əsəri və Əbdüssəlam Axundzadənin “Müxtəsər sərf” (1891) əsərlərindən uzun müddət dərs kitabı kimi istifadə edilmişdir. Lakin bu zaman azərbaycanlı uşaqlar üçün tədrisin tələblərinə uyğun ana dilinin qrammatikası-

nı əks etdirən yeni dərsləyin yazılması dövrün tələbi idi. Bunu nəzərə alaraq məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisini asanlaşdırmaq və müəllimlərə kömək məqsədi ilə yeni bir dərslək yazmışdır. N.Nərimanovun yazdığı "Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi" dərsləyi öz dövrü üçün Azərbaycan dilinin tədrisi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bununla yanaşı dərsləyin adlandırılması da ictimai-siyasi mənə daşıyır. O dövrdə azərbaycanlılar qəsdən elmi ədəbiyyatlarda müxtəlif adlarla adlandırılırdı. Hətta onların dili olan Azərbaycan dili termini müxtəlif adlarla yazılır, xalqın kimliyi belə müxtəlif sözlərlə verilməklə onlar çəşdirilirdi. Xüsusən, rus elmi ədəbiyyatında Azərbaycan türkləri yanlış olaraq "Qafqaz tatarları", "tatarlar", ən yaxşı halda isə "Azərbaycan tatarları" adlandırılırdı. Alim əldə etdiyi təcrübələrə və nəzəri biliklərə əsaslanıb, maarifpərvər bir ziyalı kimi bu yanlış adlandırmanı aradan qaldırılmaq üçün əsərin adının verilməsində düzgün mövqə tutmuşdur. Məhz buna görə N.Nərimanov millətin dilini öyrətmək üçün yazdığı dərsləyin adında "türk-Azərbaycan dili" terminindən istifadə etmişdir. Dərsləyin adında belə bir terminin işlədilməsi böyük mütəfəkkir tərəfindən atılmış ilk addımdır. Dərslək ana dili dərslərinin keyfiyyət və səlahiyyətini yüksəltmək məqsədi ilə rus-müsəlman məktəblərində azərbaycanca oxuyan uşaqlar üçün yazılmışdır. Məlum olduğu kimi, o dövrdə Azərbaycan dilinin terminologiya sistemində ənənəvi olaraq ərəb-fars mənşəli sözlər daha geniş işlənmə dairəsinə malik idi. Ona görə də N.Nərimanov kitabın adında rusca "Краткая татарско-адербейджанская грамматика" şəkl-

lində getməsinə baxmayaraq “qrammatika” termini əvəzinə “sərf-nəhv” terminindən istifadə etmişdir. Bu cür terminlər kitabın fonetika, morfolojiya və sintaksis bölmələrində də işlənmişdir.

47 səhifədən ibarət “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi” kitabı müqəddimə, fonetika, morfolojiya, sintaksis, morfoloji və sintaktik təhlillər üçün təmrinlərdən ibarətdir. Nəriman Nərimanov 1899-cu ildə Bakıda nəşr edilən “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi” kitabının müqəddimə hissəsində onu bu əsəri yazmağa vadar edən məsələləri şərh edir. Əsərin müqəddiməsində yazırdı ki, biçarə mollalarımızın əksəri öz dilində kağız yazıb bilmir. Bununla belə, həmin mollalar özlərini əhli-savad hesab edirlər, çünki farsca yazmağı bacarırlar və ərəbcə bir az dadıblar... Eyib deyilmi? Belə olan surətdə biz özümüzə türk deməyib, fars deyək və farsa yapışib dilini və yazısını öyrənək, yəni azərbaycanlılıqda qalıb öz ana dilimizi bilək. Kitab Azərbaycan məktəblərində Azərbaycan dilində oxuyan şagirdlər üçün nəzərdə tutulduğuna görə sadə dildə yazılmışdır. Müəllif kitabı nə üçün tərtib etməsini, onun hansı məqsəd daşdığını aşağıdakı kimi şərh etmişdir: “Bizə özümüzü türk-Azərbaycan tayfasından hesab edib ana dilimizə cüzi bir nəf gətirməkdən ötrü bu kitabçanı düzəlttik, sərf və nəhv elmi çox çətin elmlərdən biridir və bu elmlə məşğul olan gərəkdir bir dilin barəsində yazanda o dili yaxşı bilməmiş olsun; bu dildə hünərlər göstərmiş olsun, hərçənd biz türk dilini yaxşı bilmirik və hünərlər göstərməmişik, bununla belə qeyrətli, mərifətli əhli-qələm qardaşlarımızın köməkliyinə ümid bağlayıb

özümüzdə bu cürəti gördük. Ümid edirik ki, qeyrətli qardaşlarımız ümumi xeyirdən ötrü nəzərlərinə gələn səhvlərimizi göstərələr, ta ikiminci çapda o səhvlər olmasın¹”.

Tədris prosesində əyani şəkildə müşahidə etdiyi çətinlikləri gören müəllif kitabın müqəddiməsində yazır: “Bu axır zamanda mərifətli əhli-qələm qardaşlarımız tövribətövr kitablar yazmağa məşğuldurlar, ancaq bu vaxtadək türk-Azərbaycan dilində bir qayda olmadığına görə hər kəs nə tövr istəyir, yazır. Qaydasız yazılan inşalar nə dilə, və nə millətə nəf gətirməz”. Kitabın müqəddiməsində müəllif dil və əlifba problemlərinə də öz münasibətlərini bir dilçi kimi bildirir. Ərəb əlifbasının Azərbaycan dilinin səs quruluşunu düzgün ifadə edə bilmədiyini vurğulayan müəllif bu dildə ərəbcədən fərqli olaraq məsələn, s səsinin bir hərfi işarəsi olmalıdır fikrini irəli sürür. Yazır ki, Azərbaycan yazısını mürəkkəbləşdirən faktorlardan biri ərəb əlifbasındakı bir danışiq səsinin bir neçə hərfi işarənin mexaniki şəkildə tətbiq edilməsidir. Bu qayda ərəb dilinin fonetikasını üçün məqbul olsa da, Azərbaycan dilinin yazı sistemi, orfoqrafiyası üçün böyük çətinliklər yaradırdı. Bu vaxtadək Türk -Azərbaycan dilində bir qayda olmadığına görə hər kəs nə tür istəyir yazır. Nəriman Nərimanov dilimizdə vahid orfoqrafiya qaydalarının olmaması nəticəsində dildə baş verən nöqsanlı cəhətləri təhlil edir. Yazır ki, eyni bir sözü hərə bir cür yazır və nəticədə onu oxumaq çətin olur ki, bu da dilin inkişafına mane olan səbəblərdəndir. Əsərin müqəddiməsində vahid yazı qaydala-

¹ N.Nərimanov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnaşr, 1985, səh.230.

rının olmamasının səbəbləri, hərflərin bir neçə cür yazılmasının mənfi nəticələri şərh edilir. Azərbaycan dilini inkişaf etdirmək üçün vahid yazı qaydasını ön plana çəkir və bunu mədəni bir hadisə kimi dəyərləndirir. “Bu zəmanədə mədəniyyətli millətlər çalışırlar ki, dillərini və yazılarını asana çıxartsınlar, çünki bir lisanın yazısı nə qədər asan olsa, o lisan o qədər tez yayılıb o dildə yazılan inşalar daha tez intişar tapar”.¹ N.Nərimanov qrammatikanı dərin-dən mənimsəmiş bir şəxs kimi bir sıra sözlərin mətbuatda bir necə cür yazılmasının səbəblərini də izah edir. Qeyd edir ki, ərəb əlifbasında səslilər olmadığına görə bir çox sözün oxunuşu, yazılışı eyni olmuşdur. Ona görə də dərsliyin əvvəlində həmin qaydaları dərin-dən təhlil etmişdir. O, təklif edir ki, ərəblər öz dillərinə məxsus olan bir sıra hərfləri xüsusi məxrəclə tələffüz edirlər, lakin biz azərbaycanlılar tələffüz zamanı həmin səslərin məxrəcini nəzərə almırıq. Məxrəc nəzərə alınmadıqda bir səsin bir neçə cür yazılması müşahidə olunur.

N.Nərimanovun dərsliyində sərf və nəhv adlanan hissələrdə geniş təhlillər aparılmışdır. Əsərdə müəllif sərf və nəhvin tərifini verir və bu terminləri izah etdikdən sonra onları müxtəlif qruplara ayırır, isim (ismi-xas, ismi-cins, ismi-təsxir, ismi-məkan, müfrət), ismi-ədəd, ismi-sifət, zəmir, feil, feili sifət, ədəvət, rabitə, nida və durğu işarələri adı altında onları izah edir. Müəllif “sərf” termini dedikdə, indiki fonetika və qrammatika bölmələrini nəzərdə tutmuşdur. Bu terminlərlə yanaşı o, “etimologiya” və

¹ N.Nərimanov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Azərənəşr”, 1985, səh. 230.

“sintaksis” terminlərini də işlədir. Bu ənənə, yəni fonetika və morfologiyanın etimologiya termini ilə ifadə olunması ənənəsi M.Kazımbəyin yazdığı əsərdə də öz əksini tapmışdır. Onu da qeyd edək ki, M.Kazımbəyin “Грамматика турецко-татарского языка” əsərində morfologiya mənasında etimologiya terminindən istifadə edilmişdir. Müasir dilçiliyimizdən fərqli olaraq müəllif “ədəvat” termini altında qoşma və önlüklər haqqında məlumat verir. Nişanlar başlığı altında durğu işarələrindən bəhs edir. Dərsləkdə sintaksis bəhsi çox bəsitdir. Burada mübtədə, xəbər kimi cümlə üzvləri və tabeli mürəkkəb cümlə, onu əmələ gətirən baş və budaq cümlə haqqında ümumi məlumat verilir. N.Nərimanov kitabın sonunda “Təhlil” başlığı altında qrammatik təhlil haqqında belə yazır: “Dildə çap olunan mətləbləri, hekayələri və şeirləri müəllim gərəkdir, hər qaidəni şagirdlərə bəyan edəndən sonra əzbər yazdırıb təhlil edələr.” Eyni zamanda seçdiyi mətnlərdəki dil vahidlərinin qrammatik təhlil edilməsinə aid bir neçə nümunə də vermişdir. Müəllif nitq hissələrindən bəhs edən zaman o dövrün ənənəsinə uyğun olaraq daha çox isim və feillər üzərində dayanmış və onların leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini şərh etmişdir. İsim kateqoriyaları “ismi-məkan”, “ismi-təqsir”, “ismi-cins” verildiyi kimi, say “ismi-ədəd”, sifət “ismi-sifət” kimi adlandırılmışdır. Yəni, əsərdə sifət və saylardan ayrıca bəhs edilməmiş, onlar isimlərin içərisində verilmişdir. İsmın yeddi halı verilir: 1 hal, 2 hal, 3 hal və s.. Dərsləkdə o dövrün qrammatikalarından fərqli olaraq əvəzliyin birinci şəxsin tək bən, mən şəklində deyil, xalq dilində işlənən formada, yəni mən formasında

verilmişdir. Əvəzlik bəhsində mənsubiyyət və xəbərlik şəkilçiləri də qeyd olunur. Müəllif əsərin nəhv hissəsində mübtəda, xəbər, əsl kəlam (baş cümlə), bəyan edən kəlam, budaq cümlə və morfoloji və sintaktik təhlillərdən bəhs edir. N.Nərimanovun bu əsərindən orta məktəblərdə uzun müddət dərslik kimi istifadə olunmuşdur. Onun ikinci dərsliyi “Müsəlmanlar üçün müəllimsiz rus dilini öyrənməkdən ötrü asan kitabça” əsəridir. Kitabın titullarından birində rusca “Самоучитель русского языка. часть I” yazılmışdır. 48 səhifədən ibarət olan bu kitabın müqəddiməsində yazılır ki, hələ bu kitabça o şəxslərdən ötrüdür ki, vaxtında rusca oxumayıb ancaq indi rusca oxumağı, yazmağı özləri üçün lazım bilirlər. Ona görə bu kitabçanı müsəlman qardaşlarım üçün yazdım ki, müəllimsiz rusca yazmaq, oxumaq və danışmaq öyrənsinlər hərgah oxuyan sarıdan bir balaca diqqət olursa, yarım ay ərzində bu kitabçanın köməkliliyi ilə şəxs rusca oxumaq, yazmaq bilər. Onu da qeyd edək ki, müəllif oxuculara rus və ərəb hərflərini qarşılıqlı şəkildə müqayisə aparmaqla şərh edir. Hərflərin öyrədilməsi üçün 12 dərs məşğələsi müəyyənləşdirilmiş və bu məşğələlərdə bütün rus hərflərinin oxu və yazı qaydaları haqqında məlumat verilmişdir. Əlifba cədvəlləri əsasında rus hərfləri və sözləri misallarla aydınlaşdırılır. Eyni zamanda durğu işarələri nöqtə, iki nöqtə, vergül, nöqtəli vergül, sual və nida işarəsi, mətnlər əsasında misallarla izah olunur. Əsərdə isim, feil, feilin zamanlarına aid geniş qrammatik məlumatlar verilmişdir. N.Nərimanovun üçüncü kitabı “Müəllimsiz türk dilini öyrənməkdən ötrü ruslar üçün asan kitabça” adlanır. Müəllif həmin kita-

bı ruslara Azərbaycan dilini öyrətmək üçün yazmışdır. Əsər müəllifin Bakı Gimnaziyasında müəllim vəzifəsində işlədiyi dövrdə yazılmışdır. Kitabın birinci hissəsində Azərbaycan dilinin qrammatikası haqqında qısa və yığcam şəkildə məlumat verilir. Sövtü üsulla tərtib olunmuş bu dərslikdə ərəb hərflərinin yazılışını asanlaşdırmaq üçün bir sıra təkliflər verilmişdir. Məsələn, **b**, **h** hərfinin sözün əvvəlində, ortasında, axırında işlənmə qaydaları və izahı verilmişdir. Eyni zamanda bəzi sait səslərin yazılış qaydaları və onların işlənmə məqamları haqqında məlumat verilir. Bu yolla hərflərin tələffüzü misallarla şərh edilir. Azərbaycan dilini öyrətmək üçün asan metodiki yollar tətbiq etmiş, 13 qiraət və 7 yazı dərsi vermişdir. Bu dərslərdə bütün ərəb əlifbası, onun yazılış formaları və hərflərin adı yazılır. Şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək üçün azərbaycanca cümlələr, mətnlər verilmişdir. Bununla yanaşı azərbaycanca mətnlərin tərcüməsi rus dilində verilmişdir. Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də odur ki, Azərbaycan dilinin qrammatikası haqqında sadə dillə məlumatın verilməsidir. Xüsusən, isim, ismin halları, sifət, feil, əvəzlik və saylarla bağlı məlumatlar verilir və misallarla izah edilir. Tərcümələr zamanı Azərbaycan dilinin qrammatikası haqqında geniş şərhlər, izahlar da öz əksini tapmışdır. “Sual-lar və cavablar” sərəlvhəsi ilə şagirdlərə danışıq nitqi öyrədilir. Xüsusən, isim, ismin hallanması, say, əvəzlik, şəxs əvəzliləri misallar əsasında izah edilmişdir. Eləcə də ayır-ayrı mətnlərdə işlənən sözlərin ayrıca lüğəti verilmişdir. Nəriman Nərimanovun dərslikləri məqsədinə, dil materiallarından istifadə məsələlərinə, tərtib prinsipinə və qurulu-

şuna görə bir-birindən fərqlənən, biri digərinin təkrar etməyən orijinal dərsliklərdir. Onlar dövrü üçün yeni tipli dərsliklər olub, metodiki ardıcılığına, nəzəri və faktiki materialların vəhdətinə, yığcamlığına görə dövrün dərsliklərindən fərqlənir.

N.Nərimanov bu əsərləri yazmaqda məqsədi Azərbaycan və rus dilini asan yolla xalqa öyrətmək idi. Mütəfəkkir fəaliyyətinin bütün dövrlərində Azərbaycan dilinin təmizliyi uğrunda var qüvvəsi ilə çalışmışdır. Dərslikləri yazan zaman əlifbanın asanlaşdırılması yollarını düşünərək yazırdı ki, xalqın savadlanması üçün asan əlifba lazımdır. Mütəfəkkir elə bir tarixi dövrdə yaşamışdır ki, o zaman Azərbaycan dilinin tələblərinə cavab verməyən ərəb əlifbası qrafikası qəbul edilmişdir. Sözsüz ki, böyük ədib də bu məsələyə biganə qalmamış, dərsliklərində əlifba məsələsi ilə bağlı ciddi fikirlər irəli sürmüşdür. Xalqın savadlanması üçün ərəb əlifbasının problemləri və onun dəyişdirilməsi ilə bağlı ardıcıl mübarizə aparmışdır. Azərbaycanda ana dilində elmin inkişafı, elmi-kütləvi ədəbiyyatların, dərsliklərin çap edilib yayılması, xüsusilə elmi üslubun formalaşması istiqamətində mühüm işlər görmüşdür. Bununla da, yeni ictimai-siyasi görüşləri əks etdirən, elm və mədəniyyətin sürətli inkişafına uyğun olaraq ədəbi dilin formalaşmasında, dərsliklərini, bədii-elmi əsərlərini Azərbaycan dilində yazmaqda dilin ictimai funksiyasının genişlənməsində N.Nərimanov tarixi bir şəxsiyyətdir. Ədibin dilçilik elmi sahəsində ardıcıl, ciddi və fədakar mübarizəsi, bu sahədə yazdığı əsərlər, dərsliklər onu bir dilçi alim kimi səciyyələndirir.

NƏRİMAN NƏRİMANOV VƏ ƏLİFBA PROBLEMİ

Azərbaycan xalqı arasında mədəni-maarif işlərinin genişlənməsi, ana dilinin inkişafı üçün yeni əlifbanın yaradılması və yayılmasında Nəriman Nərimanov ardıcıl və prinsipial olaraq mübarizə aparmışdır. Əlifba ilə bağlı Nəriman Nərimanov yazırdı ki, bilik və elm üçün asan əlifba lazımdır. Bunun üçün ədib maarifpərvər ziyalılarla birlikdə xalqa dərk etdirmək istəyirdi ki, savadlanmaq və mədəni inkişaf üçün əlifbanın böyük rolu vardır. Nəriman Nərimanovun “Mühüm bir məsələ” adlı məqaləsində əlifba və dil məsələləri ilə bağlı fikirləri əsas yer tutmuşdur. Bu məqalədə dövlətin ana dilinə münasibəti açıqlanmış və məktəblərin bağlanması əsas səbəbləri vurğulanmışdır. Ədib tərəfindən bunun mənfi nəticələrindən bəhs edilir və yazılırdı ki, iyirmi il bundan müqəddəm dövlət qonşularımızın, milli camaatımızın ianəsinə açılan məktəbləri qapadı, çünki həmin məktəblərdə ana dilini təlim edirdilər. Dövlət isə rus lisanından başqa, ona tabe olan millətlərin lisanlarını bilmərrə aradan götürmək istəyirdi. Bu proses o zaman çar Rusiyasının bir çox müstəmləkəsində baş vermişdi. Nəriman Nərimanov bir sıra məsələləri nümunə gətirməklə, ziyalıların dövlətin həmin mövzudakı siyasətinə münasibətini bildirir və insanların şüuruna təsir etmək istəyirdi. Çünki bir sıra müstəmləkələrdə ana dili haqqında təlim verən məktəblərin bağlanmasını camaat qəbul etməmiş və müəllimlər məktəblərdə deyil, evlərdə dərs verməyə başlamışdılar. Belə olduqda, nəinki müəllimlərin əli iş-

dən soyumuş, hətta onların məsuliyyəti artmış və evlərdə dərs deməyin sayı çoxalmışdır. Görkəmli maarifçinin fikirlərinə görə, bu işə dövləti başqa bir addım atmağa vadar etmişdir. Odur ki, dövlət səhvini düşündü, gördü zor ilə milləti dilindən ayırmaq mümkün deyil. Qapanmış məktəblərin açılmağına izn verdi və məktəblərin, müəllimlərin sayı daha da artırılmağa başladı. Onu da qeyd edirdi ki, bütün bu məktəblər dərsliksiz, tədris planı olmadan işləyirdi. Dövrün maarifpərvər ziyalıları Həsən bəy Zərdabi və Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü ilə məktəb və maarif işlərinin vəziyyətini əsaslı surətdə dəyişmək və tənzimləmək üçün 1906-cı ilin may ayından başlayaraq, I Qurultayda hansı məsələlərin müzakirəyə qoyulması üzərində düşünüldü. Müəllimlər qurultayının çağırılmasının təşkilatçısı olan N. Nərimanov tərəfindən avqustun 15-də Bakıda qurultay çağırmaq qərara alınmışdır. 1906-cı il avqust ayının 15-də Bakı şəhərində Birinci Müəllimlər qurultayı çağırıldı. Süleyman bəy Əbdülrəhmanbəyovun məruzəsindən sonra müəllimlər qurultayını hazırlamaq, qurultayda müzakirə olunacaq məsələləri nəzərdən keçirmək və qaydaya salmaq üçün xüsusi komissiya yaradılmışdır. Xüsusi komissiyanın sədri Nəriman Nərimanov, Həsən bəy Zərdabi, Fərhad Ağzadə, Əliağa Həsənzadə, Əlisgəndər Cəfərzadə xüsusi komissiyanın üzvləri seçilmişdir. 1906-cı ildə Bakıda çağırılmış I Müəllimlər Qurultayının təşkilatçılarından biri olmuş Nəriman Nərimanov Qurultayın iclaslarını idarə etmişdir. Bu dövrdə böyük yazıçı, ictimai-siyasi xadim N. Nərimanov eyni zamanda görkəmli Azərbaycan dili müəllimi, maarifpərvər bir xalq müəllimi və metodisti

idi.

Odur ki, Qafqaz müsəlman müəllimlərinin Bakıda keçirilən I Qurultayında yeni dövrdə tədrisin aktual problemlərinə dair məruzə ilə çıxış etmişdir. Qurultayda Azərbaycan dilinin proqramının müzakirə olunmasını təklif etmiş və bu məsələ qurultay iştirakçıları tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. Məktəblərdə ana dili fənninin ağır vəziyyətdə olmasının səbəbləri müəyyənləşdirilmiş və onların aradan qaldırılması yolları haqqında aşağıdakı qərar qəbul edilmişdir: Azərbaycan dili fənni deyən müəllimlərin hüququnu başqa fənn müəllimlərinin hüququ ilə bərabərləşdirmək; Azərbaycan dili dərslərinin məktəbdə məcburi fənn kimi keçilməsinə nail olmaq; Azərbaycan dili dərslərinin həftəlik sayını artırmaq; Azərbaycan dili müəllimlərinin məktəbə təyini və işdən kənar olunmalarını camaatın əli ilə etmək¹. Bununla da Azərbaycan dilinin proqramı müzakirələrdən sonra qəbul olunmuşdur. Azərbaycan dilinin tədrisinin cədvələ daxil edilməsi yeni dərsliklərin yazılması zərurətini yaratdı. Qurultayda müəllimlərə təklif edilmişdir ki, bir ildən sonra, yəni İkinci müəllimlər qurultayına qədər azərbaycanca bəzi kitablar yazıb hazırlansınlar. Bunun üçün birinci növbədə “Əlifba” kitabının yazılması qərara alınmışdır. O, bu əlifbanı nəinki Azərbaycanda, hətta bütün ümumrusiya türkləri arasında yaymağın zəruriliyini qeyd edərək, bir sıra təşkilati işlərə rəhbərlik etmişdir. Əlifbanın hazırlanmasında N.Nərimanov M.F.Axundov ənənələrini davam etdirmişdir. Ərəb əlifba-

¹ “Dəbistan” jurnalı, 1906 №6

sının dəyişdirilməsinin labüdlüyü və zəruriliyi 1857-ci ildən ziyalıları düşündürürdü. Ərəb əlifbasının çox nöqsanlı olması və onu başqa əlifba ilə əvəz etməyin vacibliyi xalqımızın qabaqcıl mütəfəkkirlərini - görkəmli söz və sənətkarlarını, filosoflarını, maarif xadimlərini düşündürmüşdür. Azərbaycan dilində yazıb-oxumağı öyrənməkdə onun nə qədər böyük çətinliklər yaratdığını, xalqın savadlanmasına nə qədər böyük əngəlliklər törətdiyini ilk dəfə elmi əsaslarla mükəmməl tədqiq edən Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri və dramaturqu Mirzə Fətəli Axundzadə olmuşdur. XIX əsrin ortalarında M.F.Axundzadə ərəb əlifbasının yazıdan çıxarılması və fonetik prinsipli əlifba ilə əvəz edilməsi sahəsində bir sıra təşəbbüslər göstərmişdir. H.Zərdabi “Əkinçi” qəzetində M.F.Axundzadənin fikirlərini müdafiə etmiş, o cümlədən dövrün digər qəzet və jurnal səhifələrində müzakirə olunmuşdur. Lakin ictimai-siyasi mühit bu təşəbbüsün həyata keçirilməsini ləngitmişdir. Əlbəttə, əlifbanın dəyişdirilməsi məsələsi uzun müddət müzakirə obyektinə olsa da birdən-birə həyata keçirmək qeyri mümkün idi. Mətbuatda geniş müzakirələr aparılırdı. Ərəb əlifbasının dilimizin xüsusiyyətlərinə uyğun olması tədris-təlim işini, savadlanma uğrunda mübarizə tədbirinin həyata keçirilməsini çətinləşdirməsi, dilimizin inkişafı ilə qətiyyənlə ayaqlaşma bilməməsi, ədəbi dilimizin mühüm məsələlərinin, xüsusi orfoqrafiya məsələsinin həll edilməsinə böyük maneə olması faktlarla əsaslandırılırdı. Deyilən fikirləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ərəb əlifbasında dilimizdəki sait səsləri ifadə etmək üçün xüsusi hərflər yox idi. Bəzi fonemləri bir neçə

hərflə işarə etmək tələb olunurdu. Eyni qrafik işarələr yalnız sözlərdə qoyulan nöqtələrin sayına görə müxtəlif səsləri ifadə edirdi. Buna görə də yazan şəxsin təkcə bir nöqtədə buraxdığı səhv sözün mənacə yanlış oxunmasına, o cümlədən fikrin səhv anlaşılmasına səbəb olurdu. Eyni bir işarə bir neçə səsi ifadə edirdi.

2. Ərəb əlifbasının məhz bu çətinliklərinə görə məktəbdə əlifba təliminə, şagirdlərdə yazı və oxu vərdişlərinin tərbiyə olunmasına aylarla, illərlə vaxt sərf etmək lazım gəlirdi. Bu da əhalinin savadlanmasında böyük əngəllər törədirdi.

3. Mədəni həyatımızın sürətli inkişafı ilə bağlı dilimizə başqa dillərdən keçən sözlərin həmin əlifba ilə ifadə edilməsinə böyük çətinliklər törədirdi. Ona görə də bir sıra müəlliflər əski əlifbada dərc etdirdikləri əsər və məqalələrdə müəyyən terminləri latın hərfləri ilə verməyə məcbur olurdular.

4. Ərəb əlifbası orfoqrafiyamızı qaydaya salmağa, formalaşdırmağa imkan vermirdi və s.

Bütün bu səbəblərə görə əlifbanın dəyişilməsi məsələsi qarşıda duran mühüm vəzifələrdən hesab edilirdi.

Əlifbanın xalqın savadlanmasına nə qədər böyük əngəlliklər törətdiyini ilk dəfə elmi əsaslarla mükəmməl tədqiq edən Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri və dramaturqu Mirzə Fətəli Axundzadənin apardığı mübarizə N.Nərimanov tərəfindən davam etdirildi. Məktəblərdə ana dili fənninin tədris keyfiyyətinin artırılması üçün I Müəllimlər qurultayı mühüm qərarlar qəbul etdi. Bu qərarlardan mühüm yeni əlifbanın hazırlanması idi. Bu qərara uyğun ola-

raq Fərhad Ağazadə başda olmaqla Bakı müəllimlərindən Abdulla bəy Əfəndizadə və Süleyman Sani Axundov “Əlifba” kitabı layihəsi hazırlamışdır. Bu kitabda ərəb hərfləri xeyli islah edilmiş, bunun üçün əlifba təlimi metodikasını hazırlanmış və qeyd edilmişdir ki, ərəb əlifbasını islah edilməsə, sövti üsulla dərsləyin yazılmasına yaramayacaqdır. Buna görə də fəthə, zəmmə və kəsre kimi işarələr atılmış, əvəzində hər hərfin yalnız bir şəkli olan hərflər qəbul edilmişdir. Məktəblərdə dərs deyən bütün müsəlman müəllimləri I qurultayda müəyyən səbəblərdən iştirak edə bilməmişdilər. Ona görə də II qurultayın 1907-ci ilin 1 iyununda Yelizavetpolda keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Çünki Yelizavetpol quberniyası Tiflis və Yerevan quberniyalarına yaxın idi, həm də Yelizavetpol Azərbaycanın ikinci mədəni mərkəzi hesab edilirdi. Bütün bu cəhətlərə görə II müəllimlər qurultayının Gəncədə çağırılmasının nəzərdə tutulması təbii idi. Gəncə ziyalıları təşkil etmək və hazırlıq işləri görmək üçün Fərhad Ağazadə 1907-ci il fevralın əvvəllərində Gəncəyə göndərilmişdir. Gəncə ziyalıları, müəllimləri onu sevinclə qarşılaraq və çağırılacaq qurultayın proqramını tərtib etmişdilər. Proqram dəqiq hazır olduqdan bir gün sonra, yəni 1907-ci ilin 26 fevralında Fərhad Ağazadə Bakıya gəlir və Müvəqqəti Xüsusi Komissiyanın sədri H.Məlikova həmin proqram barəsində xüsusi məktubla məlumat verir. Fərhad Ağazadə, Üzeyir Hacıbəyov və Abdulla Şaiq II qurultayın katibi olmuş, ümumiyyətlə, qurultayın keçirilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdılar. Məsələn, I qurultayın qərarı ilə tərtib edilmiş və II qurultayda tədris üçün təsdiq olunmuş “İkinci il”

dərsliyinin müəlliflərindən biri F.Ağazadə idi. II Müəllimlər qurultayında qərarları icra edən komissiya seçilmişdir. Fərhad Ağazadə, H.Mahmudbəyov, C.Axundov, M.Əfəndiyev, Abdulla bəy Vəlibəyov və digər bir neçə şəxs komissiyanın üzvü təsdiq edilmişdir. II qurultayı çağırmaq işi Gəncədə baş tutmadığından yenə də Bakıda çağırılmışdır. Fərhad Ağazadə “Nicat” maarif cəmiyyətinin üzvlərini, o cümlədən maarifpərvər N.Nərimanovu proqram ilə tanış etmişdir.

II qurultayın 28 avqust tarixli dördüncü iclasında Fərhad Ağazadə I qurultayın tapşırığı əsasında Abdulla bəy Əfəndiyev və Süleyman Sani Axundovla birlikdə tərtib etdikləri “Əlifba” dərsliyinin layihəsini qurultay nümayəndələrinə təqdim etdi. Bu dərslikdə ərəb əlifbası xeyli islah edilmişdir. Fərhad Ağazadə ərəb əlifbasının yazıda və qıraətdə törətdiyi çətinlikləri əyani surətdə, inandırıcı dəlillərlə sübut etsə də qurultayın bəzi nümayəndələri bu qədər islah olunmuş əlifbanı qəbul etmək istəmirdilər. Lakin qurultayın 30 avqust tarixli iclasında F.Ağazadənin tərtib etdiyi əlifba yenidən müzakirəyə qoyulmuşdur. Bu zaman F. Ağazadə öz layihəsinin üstün cəhətlərini izah etmiş, ərəb əlifbasının sürətli savadlanmanın qarşısını aldığı faktlarla əsaslandırmışdır. Təhsilin inkişafının əlifba məsələsi ilə bağlı olduğunu xüsusi qeyd etmişdir. Əlifbanı sövti üsulla təlim etmək üçün yalnız bu cür islah olunmuş əlifba ilə işləmək lazım gəldiyini faktlarla şərh etmişdir. Lakin qurultay iştirakçıları əlifbanı müəyyən səbəblər gətirərək qəbul etmək istəmirdilər. Nəticədə əlifba layihəsi hamı üçün qəbul edilməsə də, protokola belə bir

cümlə yazılır ki, Fərhad bəyə məzkur təkmil edilmiş əlifba vasitəsilə tədris etməyə müsaidə verilir, bu şərtlə ki, nəticədə uşaqların necə yazıb oxuyacaqları komissiya tərəfindən yoxlanılıb qəzetə vasitəsi ilə elan edilsin. Bununla da qurultay F. Ağazadəyə müəyyən şərt daxilində təkmilləşdirilmiş əlifba ilə dərs deməyə icazə vermişdir. Ərəb əlifbasının təkmilləşdirilməsi əsasında qurulmuş, yazı və qiraətdə asanlıq yaratmaq məqsədi ilə düzələn təklif qəbul edilməsə də maarif işlərinin gələcək inkişafı üçün zəmin yaratdı, islahı mühüm məsələ kimi müzakirə obyektinə çevrildi. Lakin əsası M.F. Axundov tərəfindən qoyulan və həmin dövrdə N. Nərimanov tərəfindən davam etdirilən Əlifba problemi ziyalılar daha çox cəlb edir, yeni təkliflər irəli sürürdülər. 1906-cı ildə Bakı şəhəri və vilayətində “Nəşri maarif” cəmiyyəti təşkil olunmuşdur. 1906-cı il avqustun 22-də bu cəmiyyət “Nicat” cəmiyyəti adını alır və nizamnamədə tutulduğu kimi ana dilinin tədrisi istiqamətində mühüm işlər aparırdı. Bu zaman Hümmətçi bolşeviklər mədəni-maarif idarələrində qüvvətli inqilabi fəaliyyəti təbliğ edirdilər. Mədəni-maarif işlərində fəal iştirak edən N. Nərimanov öz məruzələrində inqilabi mübarizənin yeni vəzifələri ilə onları tanış edirdi. “Nicat” cəmiyyətinin fəaliyyəti sahəsində Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi məsələlərinə xüsusi diqqət verilirdi. Bu cəmiyyətə N. Nərimanovun dostu, “Dəbistan” jurnalının redaktoru Əlisgəndər Cəfərzadə kimi təşkilatçı maarif xadimləri rəhbərlik edirdilər. Onlar Bakının müxtəlif yerlərində ana dilində məktəblər açdılar. Lakin get-gedə çarizmin irtica siyasəti güclənir, tərəqqipərvər ziyalılar mübarizə formasını

dəyişməyə məcbur olurdular. Tez-tez yoxlamalar aparılırdı. Həmin yoxlamalar 1909-cu ildə Bakıda aparılmış, həkim və müəllim Nəriman Nərimanov Həştərxana sürgün edilmişdir. Bu dövrdə Fərhad Ağazadə Pənah Qasimovla birlikdə həmə illərdə iki dəfə N.Nərimanovun yanına getmiş, onunla görüşmüşdür. Bu yoxlamalar əsasında Fərhad Ağazadə və digər bir neçə müəllim işdən çıxarılmış və yaxud iş yerinin dəyişdirilməsi ilə nəticələnmişdir. 1909-cu il sentyabrın 1-də F.Ağazadə işdən çıxarılır və cəmiyyət məktəbi olan “Səadət”ə müdir müavini təyin edilir. Fərhad Ağazadə “Səadət”ə müdir müavini təyin edilərkən Üzeyir Hacıbəyov orada rus dilindən dərs deyirdi. Fərhad Ağazadə Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsinədək “Səadət” məktəbində çalışmışdır. O, yenə də dərslik tərtib etmək fəaliyyətini davam etdirmiş, bu illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı və dilinin inkişafı ilə bağlı xeyli iş görmüşdür. O, 1912-ci ildə “Ədəbiyyat məcmuəsi” adlı kitab tərtib edib çapdan buraxdırmışdır. 1920-ci ilə qədər N.Nərimanov inqilabi fəaliyyəti ilə yanaşı, maarifçilik ideyalarını da davam etdirmişdir. Onun ana dilinin müxtəlif problemləri ilə bağlı ciddi və ardıcıl fəaliyyəti 1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra da davam etmişdir. Çünki xalqın savadlanması və milli dövlətçiliyin yaranması uğrunda mübarizə aparılanın özü dövləti idarə edirdi. 1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra N. Nərimanovun rəhbərliyi ilə Xalq Maarif Komissarlığı yaradılmışdır. Bu zaman Azərbaycan xalqının öz həllini tapmayan problemləri içərisində ən mühümü xalqın mədəni yüksəlişi idi. Lakin bu

mədəni yüksəlişə ərəb əlifbasının çətinliyi mane olurdu. Belə mühüm və dövləti əhəmiyyəti olan məsələlər nəzərə alınaraq mətbuat səhifələrində müzakirə olunur, əlifba və dilimiz haqqında məqalələr nəşr olunurdu. Maarifçi F. Ağazadənin ərəb əlifbasının yeni, latın əlifbası ilə əvəz edilməsində böyük xidmətləri olmuşdur. Onun 1921-ci ildən başlayaraq “Kommunist” qəzetində “Əlifbanın dil yanlışlıqlarına təsiri” adlı iri həcmli elmi məqalələri nəşr olunmuşdur. Məqalədə ərəb hərflərinin Azərbaycan dilinə yaramadığı bir daha sübut edilirdi. Müəllif latın qrafikası əsasında yeni əlifba qəbul etməyi təklif edirdi. Az sonra Səməd Ağamalioğlu latın əlifbasının ərəb əlifbasından üstünlüyündən və xalqın qısa müddətdə savadlanması üçün çox faydalı olmasından bəhs edən bir məqaləsi “Бакинский рабочий” qəzetində nəşr olundu. Azacıq fasilədən sonra Fərhad Ağazadənin yenə “Kommunist” qəzeti səhifələrində “Əlifba məsələsi əvvəlcə Azərbaycanda doğulduğu kimi yalnız orada da həll ediləcəkdir” (1921-ci il, № 262), “Türk əlifbasını islah etmək olarmı?” (1922-ci il, № 3/266), “Türk əlifbasının islahı mümkündürmü?” (1922-ci il, № 4/267/5/268) adlı dərin elmi məzmun daşıyan məqalələri nəşr olundu. Bu dövrdə Əlirza Rasizadənin “Kommunist” qəzetində “Əlifbamızı düzəltməkdənsə, dilimizi düzəltməyə çalışalım” adlı dörd məqaləsi nəşr olunmuşdur. Hələ hakimiyyətdə olmadığı dövrlərdə bu problemlərin həlli istiqamətində mühüm işlər aparan Nəriman Nərimanov tərəfindən qaldırılmış əlifba məsələsini Dadaş Bünyadzadə, Səmədağa Ağamalioğlu kimi digər partiya və dövlət xadimləri də müdafiə edirdilər. 1920-ci ildə

iyulun 3-də Xalq Maarif Komissarlığı latın qrafikasına keçid haqqında qərar qəbul etdi. Xalq Maarif Komissarlığının 1921-ci il 5 yanvar tarixli əmri ilə artıq bu keçidin yolu müəyyənləşdirildi. Yazı qrafikasının dəyişdirilməsi ideyasını xalq arasında yaymaq məqsədi ilə qezalarda şöbələr təşkil olundu. 1921-ci il dekabrın 30-da Darülmüəllimin binasında qrafikaya həsr edilmiş xüsusi birinci konfrans olmuşdur. Konfransda “bütün Bakı ziyalıları, mühərrirləri, müəllimləri və bundan başqa nüfuzlu hökumət adamları iştirak edirdilər. Salon başdan-başa dolu idi. Konfransı N.Nərimanov giriş sözü ilə açmış, onun təklifi ilə “Hüseyn Cavid sədarətə və Abdulla Şaiq də katibliyə intixab olundular”. Bundan sonra məruzə üçün söz N.Nərimanova verilmişdir. Məruzəsinin sonunda N.Nərimanov demişdir ki, indi ixtiyar özümüzdədir. Hərgah biz indi bu əlifbaya keçməsək, o zaman on ildən sonra bu əlifba öz-özünə itəcək. Odur ki, indi keçməli və elə etməli ki, on ildən sonra olacaq ədəbiyyatı zəhmətkeş balaları oxuya bilsinlər. 1921-ci ilin avqustunda İnkilab Komitəsinin qərarı ilə bütün dövlət idarələrində kargüzarlığın Azərbaycan dilində aparılması haqqında qərar qəbul olunmuşdur. N. Nərimanovun irəli sürdüyü islahatlar, hər şeydən əvvəl milli qurtuluş, istiqlalçılıq təlimi olan azərbaycançılıq ideologiyasının tarixi perspektivini göstərən danılmaz həqiqətdir.

Nəriman Nərimanovun əlifba təşəbbüsləri ilə bağlı fəaliyyətini Səməd ağa Ağamalıoğlu 1922-ci ildə “İzvestiya” qəzetində çap etdirdiyi məqaləsində yüksək qiymətləndirmişdir. “Yeni yol” qəzeti 5 may 1924-cü ilin 10-cu

nömrəsində Nəriman Nərimanovun “Yeni türk əlifbası xüsusunda tezislər”ini dərc etmişdir. Həmin qəzetin 165-ci nömrəsində ədibin əlifba uğrundakı mübarizə və fəaliyyəti xüsusi olaraq qiymətləndirilmişdir. 1921-ci ilin dekabr ayında hər həftənin beşinci günü Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü ilə disput keçirilir, orada əlifba və dil məsələsi ətraflı müzakirə olunurdu. 1922-ci il yanvarın 6-da yenə də N.Nərimanovun təklifi ilə çağırılan digər yığıncaqda əlifba və dil məsələsi bir daha geniş müzakirə olunur. Müzakirə zamanı çıxış edən natiqlərin çoxusu ərəb əlifbasını dəyişdirməyi, bir neçəsi isə islah etməyi təklif etmişdir. N.Nərimanov 1922-ci il dekabrın 3-də Tiflisdə Türk dram teatrının binasında yeni qrafika haqqında məruzə ilə çıxış edərək ziyalıları onun dəyişdirilməsi haqqında daha cəsarətli olmağa çağırmışdır. Bu nitq haqqında Tiflisdə çıxan “Zarya Vostoka” qəzetinin 6 dekabr tarixli nömrəsində Əziz Şərif N.Nərimanovun mövqeyini alqışlayan məqalə ilə çıxış edərək onun nitqindən parçalar vermişdir: “Biz ləngiyə bilmərik, bir ətrafa baxın! Bütün xalqlar irəli gedirlər! Bir dəqiqə də gözləmək olmaz!” 1922-ci ildə S.Ağamalıoğlu yazırdı ki, 1922-ci ilin əvvəllərində Nərimanov yoldaş tərəfindən qurulmuş yığıncaqda məruzə üzərində iki günlük mübahisədən sonra iki komissiyon seçildi. Bunlardan biri ərəb əlifbası yerinə latın əlifbasının keçirilməsi üçün materiallar hazırlayacaq, digəri ərəb əlifbasını islah edəcəkdir. İkinci komissiyon fəaliyyətsiz göründü və çox yaşamadı. Birinci isə indi də fəaliyyətdə olan Yeni Türk Əlifba Komitəsinə çevrildi.

1922-ci ilin mart ayında N.Nərimanovun təklifi ilə

S.Ağamalıoğlunun rəhbərlik etdiyi bir komissiya yarandı. 1922-ci il iyul ayının 21-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında Yeni Əlifba Komitəsi təşkil edilmişdir. Komitəyə Səməd Ağamalıoğlu, Məlik Aslanov, Ə. Nepinov və Fərhad Ağazadə üzv seçilmişdir. 1922-ci ildə Azərbaycanın müxtəlif yerlərində komitənin 12 şöbəsi yaradılmışdır. 1923-cü ildən isə Yeni Əlifba Komitəsinin şöbələri Azərbaycandan kənar da yaradılmağa başlayır: Gürcüstanda, Ermənistanda, Aşqabadda şöbələr yaradılır. Yeni əlifba ideyası ziyalıları düşündürdü. N.Nərimanov, S.Ağamalıoğlu, M.Şahtaxlı, T.Şahbazi, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov qəti şəkildə köhnə əlifbadan birdəfəlik qurtarmağı, yeni əlifbaya keçməyi tələb edirdi. N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə 1922-ci il yanvarın 6-da Azərbaycan ziyalılarının iclasında “Latınçılar” “islahçılara” yeni əlifbanın zəruriliyini sübut edə bildilər. Latınçıların təşəbbüsü ilə yeni əlifbaya keçmək üçün xüsusi bir komissiya yaradıldı.

Komissiyaya aşağıdakı ziyalılar daxil edilmişdir:

- 1) Fərhad Ağazadə (sədr);
- 2) Xudadadbəy Məlikaslanov (sədrin müavini);
- 3) Məhəmməd Əmin Əfəndizadə (katib).

Komissiyanın üzvlərinə isə Həmidbəy Şahtaxtinski, Azad bəy Əmirov, Əhməd bəy Pepinov, Abdulla Tağızadə və Hüseyn İsrafilbəyov daxil idi. Bu komissiyanın üzvləri çox fəal işləyərək latın əlifbasının üstünlüklərini təbliğ edir, “Kommunist” qəzeti və başqa mətbu orqanlarda elmi məqalələrlə çıxış edirlər. Bu komissiya üzvlərindən görkəmli alim və maarif xadimi F.Ağazadə yeni əlifba ideya-

sının qızgın və ardıcıl tərəfdarı idi. 1922-ci ildə Fərhad Ağazadə Şərqlinin “Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır” adlı elmi kitabı ərəb əlifbası ilə nəşr edilib geniş yayılır. Müəllif kitabında ərəb əlifbasının yaradılması, intişarı, qüsurları və onunla bağlı yazılmış əsərlərin təhlilini vermiş, Azərbaycan dilinə latın əlifbasının daha çox uyğun olduğunu göstərmişdir. Əsərdə köhnə təlim üsullarının, ərəb əlifbasının tədris işini çətinləşdirməsi faktları elmi şəkildə izah edilirdi. Müəllif əsəri yazarkən 73 mənbədən istifadə etmişdir. O, bu əsərində elmi şəkildə dilimizin fonetik sistemi, səslərimizin ərəb əlifbasında əks olunmaması kimi məsələləri izah edir, ərəb əlifbasının bir sıra xüsusiyyətlərinin Azərbaycan dilinə uyğun olmaması əsaslandırılırdı. Müzakirələrdə ən çox ərəb, fars sözlərinin yazılışı diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu komissiyada Azərbaycan səslərini vermək üçün yeni hərflər yaradılır, xüsusilə, *sh* əvəzinə *ş*, *e* hərfini başıaşağı çevirməklə *ə*, *z* hərflərinin yaranması yazıda dolaşılıqlığın aradan qaldırılması yolları verilirdi. Bu qayda ilə Azərbaycan dilinin səs sistemini özündə əks etdirən 33 hərf, bir də apostrof qəbul olunmuşdur. 1922-ci ildə Yeni Əlifba Komitəsinin latın əlifbası əsasında tərtib etdiyi layihəsi elan olunur. Layihədə Azərbaycan dilində olan bütün fonemlər üçün işarə öz əksini tapmışdır. Latın əlifbasında olan *a, b, c, d, e, f, h, i, j, k, l, m, n, o, p, t, q, s, z* hərfləri eyni ilə qəbul edilmiş, *x, z* (*ş* mənasında) hərfləri rus əlifbasından götürülmüşdür. Lakin latın əlifbasının özündə belə dilimizin bir sıra sait və samit səslərini göstərən hərfi işarələr yox idi. Ona görə də Azərbaycan dilinə məxsus *e-ə, o-ö, z-z, n-n, d-q* səslə-

rin işarələri latın əlifbasındakı hərflərin formalarını dəyişməklə yaradılmışdır. Layihədə Azərbaycan dilində fonetik qarşılığı olmayan ərəb dilinə məxsus hərflər verilməmişdir. Verilən əlifba layihəsində *a, ö, i, u, s, k, d* hərfləri beynəlxalq əlifbadan fərqlənirdi. Yeni Əlifba Komitəsi layihənin tətbiqi sahəsində geniş təbliğat aparırdı. 1924-cü ildə Azərbaycan hökuməti yeni əlifbanın ərəb əlifbası ilə yanaşı rəsmi işlənməsi haqqında qərar çıxartdı. Həmin ildən “Yeni yol” qəzeti latın əlifbası ilə nəşr edilməyə başladı. Yeni Türk Əlifbası layihəsi üzərində qızgın iş gedirdi. Sovet hakimiyyəti illərində Məhəmmədəğa Şahtaxtlı Bakı Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsində ərəb-fars dilləri və ədəbiyyatından dərslər deyirdi və Bakı Dövlət Universitetinin ilk azərbaycanlı professoru idi. Görkəmli alim türk xalqları üçün vahid “Şərq latın əlifbası” layihəsi hazırlayıb müzakirə üçün Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığına təqdim etmişdir. Yeni Əlifba komitəsinin üzvü kimi də o, latın əlifbasına keçidlə əlaqədar geniş və səmərəli iş aparmış, mətbuatda müzakirələr açmışdır. “Qızıl Şərq” qəzetində 1923-cü ildə çap olunmuş “Azərbaycan əlifbasının tətbiq etməyə başladığı latın əlifbası münasibəti ilə” adlı məqaləsi böyük maraq doğurmuşdur. Bu baxımdan Azərbaycanda latın əlifbasına keçidin həll edilməsində Məhəmmədəğa Şahtaxtlının böyük xidməti vardır. Onun – “tarixdə ad buraxmış qoca lisanıyyatçının” türkdilli xalqlar üçün tərtib etdiyi beynəlxalq latın əlifbası geniş dairədə böyük əks-səda doğurmuşdur.

Məhəmmədəğa Şahtaxtlı Bakı Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsində ərəb-fars dilləri və ədəbiyyatından

dərs deməsi və səmərəli elmi-pedaqoji fəaliyyətinə görə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi Şurası tərəfindən ona professor elmi adı verilmişdir. Sənədlərdən görünür ki, Məhəmmədəğa Şahtaxlı Bakı Dövlət Universitetində professor kimi çalışmaqla yanaşı həmin illərdə Azərbaycan Sovet Respublikasının Xalq Komissarlar Sovetinin Sədri Nəriman Nərimanov tərəfindən dövlət qulluğuna işə dəvət olunmuşdur. Onu da qeyd edək ki, Məhəmmədəğa Şahtaxlı 1921-1922-ci illərdə bir müddət Azərbaycanda Sovet hökumətinin ilk rəhbəri, görkəmli dövlət xadimi və yazıçı Nəriman Nərimanovun xüsusi işlər üzrə müşaviri vəzifəsində çalışmışdır. O, 21 dekabr 1921-ci ildə bu vəzifənin icrasına başlamış, 1922-ci ilin iyul aynadək xüsusi işlər üzrə müşavir vəzifəsində fəaliyyət göstərmiş, hətta 5 sentyabr 1922-ci ildə kollegiya üzvü seçilmişdir. Sonra Məhəmmədəğa Şahtaxlı Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü ilə Moskvada Şərq Xalqlarının Kommunist Universitetində mühazirəçi-tərcüməçi vəzifəsinə göndərilmişdir.

Mükəmməl ziyələndiyi xarici dillər görkəmli alimin Şərq və Qərb mədəniyyətlərini sintez halında mənimsəməyə və dəyərləndirməyə imkan yaratmışdır. Məhəmmədəğa Şahtaxlı Qərb üçün dərkolunmuş Şərqli, eyni zamanda, Şərqdən ötrü millətpərvər və maarifçi Qərbli idi. Bu görkəmli şəxsiyyəti haqlı olaraq Qərb maarifçiliyi ilə Şərq mədəniyyəti arasında etibarlı körpü hesab edirdilər. O, Qərb aləminə və mədəniyyətinə yol açmış birinci Şərq ziyalısı idi. Görkəmli şərqşünas, professor Mirzə Kazımbəyin Azərbaycan dili ilə bağlı Rusiyada gördüyü işi Avropada Məhəmmədəğa Şahtaxlı həyata keçirmişdir. O, Av-

ropadakı Mirzə Kazımbəyimiz hesab olunurdu. Bütün bunlara görə ki, M.Şahtaxtlının tərtib etdiyi əlifba layihəsi “Xətti Məhəmmədəğa” adı ilə tarixə daxil olmuşdur. Azərbaycanda və Rusiya imperatorluğunda bu əlifbanın tərəfdarları əleyhdarlarından çox idi. Peterburqda çıxan “Mir islama” (“İslam aləmi”) jurnalında “T” imzası ilə çap olunmuş “Zaqafqaziya müsəlmanlarının öz əlifbalarını islah etmək səyləri” adlı məqalədə deyilirdi: “O, bu münasibətlə bir neçə əlifba layihəsini nəzərdən keçirmişdir və müsəlmanların mövcud ərəb əlifbasını təkmilləşdirilməsinin əleyhinə deyildir. Bizcə cənab Şahtaxtinskinin (Şahtaxtlı) 5 əlifba layihəsi mövcuddur. Bir çap olunmuş broşürada o, hər hərfin 4 müxtəlif işarəsini vermişdir. Bu, onun “səsli əlifbası”ndan ibarətdir. Lakin cənab Şahtaxtinski bu əlifba layihələrinə müvəqqəti münasibət bəsləmişdir. O, Şərqlə latın əlifbasına böyük ümid bəsləmişdir”¹. Bu illərdə Məhəmmədəğa Şahtaxtlının latın əlifbasının ən fəal tərəfdarlarından biri kimi mübarizə aparması, beynəlxalq əhəmiyyətə malik olan “Şərqlə latın əlifbası”nı hökumətə təqdim etməsi də Azərbaycan dilinin inkişafına böyük təşəbbüs göstərməsini əks etdirir. “Qızıl Şərqlə” qəzetində 1923-cü ildə çap olunmuş “Azərbaycan əlifbasının tətbiq etməyə başladığı latın əlifbası münasibəti ilə” adlı məqaləsi böyük maraqla doğurmuşdur. Bu baxımdan Azərbaycanda latın əlifbasına keçidin həll edilməsində Məhəmmədəğa Şahtaxtlının böyük əməyi vardır. Onun – “ta-

¹ Декларация о языке. Декларация 2-й сессии Зак.ЦИК-а (28-30 июня, 1923 г.), Газета «Заря Востока», 1 июля, 1923, стр.

rixdə ad buraxmış qoca lisaniyyatçının” türkdilli xalqlar üçün tərtib etdiyi beynəlxalq latın əlifbası geniş dairədə böyük əks-səda doğurmuşdur. Bu dövrdə Yeni əlifbanın qəbul edilməsində Məhəmmədəğa Şahtaxtlının da xidmətləri xüsusi qeyd edilməlidir. M.Şahtaxtlı o vaxt yazırdı: “Söz yoxdur ki, bu əlifbamız o qədər geniş olmalıdır ki, onun ilə Avropa sözlərindən başqa, bütün türk və tatar dillərinin, fars və ərəb dillərinin kəlmələrini dəxi tələffüzə müvafiq yöndə yazmaq mümkün olsun. Belə əlifbamız olduqda tələffüzü türələrə məlum olmayan və ya az məlum olan hər kəlməni öz yazımızla, sonra bu fonetik əlifbamızla yazırız ki, hər oxuyan tələffüzünü bilsin¹.

Sovet hakimiyyəti illərində latın əlifbasının ən fəal tərəfdarlarından biri kimi çıxış etmişdir. M.Şahtaxtlı 1923-cü ildə “Qızıl Şərq” qəzetində “Azərbaycan əlifbasının tətbiq etməyə başladığı “Latın” əlifbası münasibətilə” məqaləsində yazırdı”ki, Azərbaycan Şura hökuməti “Latın” əlifbasının işlənilməsinə Azərbaycanda yol verib yardımda bulunmuşdur. Bu elə bir tarixi və cəhəşümül bir hadisədir ki, onun uğrunda çalışan Azərbaycan xalqı və hökuməti bütün cəhənin, başlıca olaraq islam aləminin səmimi təşəkkürünü qazana bilmişdilər. Bu parlaq təşəbbüsünü (Şərqdə, xüsusən yüz illərin ərzində) yaymaq üçün Bakıda latın əlifbası komitəsi düzəltdi. Ancaq çox təəssüf ki, bunların düzəltdiyi əlifba latın hərfləri ilə yazılmayan dillərə Avropa dillərinin latın əlifbası tətbiq edərəkən bunu neçə etdiklərini bilmədikləri kimi Azərbaycan

¹ M.Şahtaxtlı, Seçilmiş əsərləri, Çəşioğlu, 2006, səh.111.

xalqının yazısını eşitmədiyi ərəb əlifbasında başqa bir hərflə yazmaq istərkən bu yeni əlifbanın nə kimi bir yeniliyi hasil olması lazım gələcəyinə dair daxili bir müəyyən aşiq-aydın təsəvvürləri yoxdur. Bunun üçündür ki, əlifbaları məqsədlərinə təşəbbüslərindəki fikir asılılığı bütün-bütünə müxalif, qeyri-müvafiqdir¹.

Azərbaycan və rus dillərində nəşr olunmuş “Təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifbası” kitabı onun bu sahədəki ilk təşəbbüsünün nəticəsi idi. Məhz buna görə yazırdı ki, bəndələrə isə cavanlığımdan bəri islam aləmində məqsədemüvafiq bir əlifba vermək məsələsilə uğraşıyoram. Bu məsələnin bir iş bilicisi kimi həll etməyin icab etdirdiyi məlumatı da vardır. İslam dünyasının və Avropanın ən baş dillərini bilirəm. 300 ilə qədər olar ki, Avropa lisançıları yer üzündəki bütün dilləri latın hərfləri ilə yazırlar. Latın hərflərinin bu dillərdə yazılışının nə kimi qaydalar üzrə müəyyən olduğuna dair təhqiq və tədqiqli məlumat vardır. Azərbaycan üçün onun ehtiyaclarına bütün-bütünə ödəyə bilər. Sonralar o, əlifba islahatı istiqamətində axtarışlarını davam etdirmiş, daha mükəmməl əlifba layihəsi hazırlayıb nəşr etdirmişdir. Bu barədə müəllif yazır ki, yaraya biləcək bir əlifba düzəltmişəm. İşdə bunun üçündür ki, Komitə əlifbasının nə kimi səhvləri olduğunu Avropa elm və təcrübəsinin iltizam etdiyi yolda latın əlifbasının Şərq dillərinə tətbiqi nəyi icab etdiyi Avropa üsulunca Şərq dillərinə tətbiq etdiyim latın əlifbasından ibarət olduğunu aşağıda yazıb göstərməyi kəndi ixlasımın vəzifəsi bildim. Ey-

¹ Yenə orada, səh.231.

ni zamanda bu dövrdə hazırlanan layihələrə öz münasibətini bildirərək yazır ki, komitə kəndi əlifbasını yalnız Azərbaycan danışıq dili ilə təhdid etmişdir. Bu isə azərbaycanlıların yazı-pozu ehtiyacına kafi deyildir. Hər millət hər hansı və necə bir dildə söz soylarsa, man oxuyarsa bu dillərin hamısını yazmağa kafi olan bir əlifbası da olmalıdır. Yoxsa ki, yazı-pozusunu ikili əlifba ilə yürütməli olacaqdır. Və yaxud da ki, hərflərin yoxluğu səbəbinə olaraq əgər ki, olan şeyləri yazmaqdan aciz olub heç insana yakismayan bir nöqsana xətt və hərflərin biri olacaqdır. Ərəblərin özləri müstəsna tutulduqları halda cəmi müsəlmanlar iki dilli qohumlardır. Dini və ürfani ehtiyaclarını kəndi doğma ana dillərindən başqa ərəb dili olaraq istisna edirlər. Bunların hamısı Qurani ərəb dilində oxuyar, namazın ərəb dilində qılar, duasını, minacat və qeyrisini ərəb dilində əda edərlər. Müsəlman alimləri istər elmi dünya işlərinə və istər axirət illərinə aid olsun, ərəb dilini bilmədən heç nə edə bilməzlər, buna hətta ehtiyac bələ vermək olmaz. Elm fənlərinə, İslam dininə dair tərzdə yazılmış hər nə var isə bütün-bütünə ərəb dilindədir. Azərbaycanlılar isə ərəb dili ilə qaynayıb-qarıxdıqlarından başqa fars dili ilə fars ədəbiyyatı ilə dəxi öz dilləri və ədəbiyyatları kimi olurlar¹.

Onu da qeyd edirdi ki, Azərbaycan üçün düzənlənmiş olan bir “latın” əlifbasında o qədər hərflər gərək olsun ki, ta onlar ilə həm Azərbaycan və həm də Osmanlı türkcəsi və həm ərəbi və həm fars dilləri yazıla bilsin.

¹ M.Şahtaxtılı. Seçilmiş əsərləri, Çəşioğlu, 2006, s.232.

Müəllif əlifbanın mahiyyəti və tərtib qaydalarını açıqlayaraq yazırdı ki, işdə “Lisaniyat” elmi nöqtəyi-nəzərindən baxsaq, burada tənəyə yer yoxdur: əlifba mahiyyət-cə qohum bir şey olmayıb beynəlmiləl bir şeydir: məsələn: b, s, t, m və başqa hərflər ilə yazılan sair hərflər hamı dillərdə vardır. Bu halda ki, bizə dörd dilin səslərini cəm olan bir latın əlifbası lazımdır. Böylə bir əlifbayı yapalım, vəsalam!

Hələ Fransada olarkən Parisdə Beynəlxalq Fonetika Cəmiyyətinin iclaslarında iştirak edərək bu sahədə mü-kəmməl təcrübə qazanan müəllif yazırdı ki, Avropada yeni bir hərfi elə bir hərfdən düzəldirlər ki, aralarında yazıca bir yavuqluq olsun, ya latın hərfləri ilə yazı yazan millətlərin içində bu iki səsi bir həflə yazasan. Məsələn: Döymək. Əgər latın hərflərindən işarət vasitəsilə orada yox olan (k) səsi üçün (h) haye hərrəz hərfindən düzələnə bilir. Çünki səscə aralarında bir yavuqluq var. Bizim (v - y) hərfi samitimizi almanlar (j) hərfi ilə yazırlar. Əgər siz bir əlifbada bu iki səsin hər biri üçün ayrıca hərf vəz istərsəniz (v-y) səsinə sadə (j) hərfi ilə yazıb (v hərfi) üçün isə bir hərfin üzərinə bir işarət qoya bilərsiniz. Çünki aralarında hərf şəklinin camiyəti var.

Bu dövrdə Komitə tərəfindən hazırlanan layihəni tənqid edərək yazırdı: “Halbuki Azərbaycan Əlifba Komitəsi heç bir münasibətə baxmayıb, latın hərflərini əda etdikləri səslərdən təcrid edib, başqa səsləri motazemi olmağa məcbur ediyor. Məsələn: (y) hərfinin modası kəsrə olduğu halda zemme - o səsinə göstərmək üçün təyin ediyor. Burada nədən isə bir hərfi dəyişdirərək işlədiyorsa da

yenə eyni dildə olaraq işlədiyər. Yoxsa rusların son imla tenzimati nəticəsi olaraq əlifbadan “çıxarılmış” adına qısa deyilən samit hərfini öz əlifbasına alıb, zəmmə məfuhə-ye xəfiyyəsi, yəni mərq-ölü mənasında olan "ölüm" kəlməsinin başındakı sədayı-səsi əda eyləməyə təyin ediyər. Görünür ki, hərəc-mərc yagmaga bizim əlifbaçı agalarda məxsus bir həvəs var. Komitəçilər öz əlifbalarında ş səsini rus hərfi ilə yazıyolar. Rusların bu səda üçün vəz etdikləri hərflər yox olduğu üçün z sədası üçün vəz etdikləri hərflə yazıyolar. Əlifbalarına latın əlifbası adını verirlər də düzəldikləri əlifba doğrudan-doğruya rus ilə latın hərflərindən alınma hər bir qaydanın xaricində yapılmış nəzm-nizam əl-nizamsız bir məxluqədir - qarışıqdır.

Çünki içi rus hərfləri ilə doludur - basılıdır. Əgər latın əlifbasına kəndindən hərflər istiarəsi yersiz olan bir əlifba varsa, o da rus əlifbasıdır. Çünki bu iki əlifba arasında şəkilləri, səsləri ayrı hərflər çoxdur. Ona görədir ki, Komitənin əlifbasında səsi müəyyən hərflər çox az olub, bir də qalan hər kəlmənin oxunması anlaşılmamış. Biz öylə bir latın hərfləri ilə yazı yazmaq istiyoruz. Nə onu işte tətbiq etmək istəyinizə yazıca bizimlə mədəni millətlər arasında bir müştərəklik toplusu hər bir cəmiyyətə belə ki, mane olur¹.

M.Şahtaxtlı layihəni təhlil etdikdən sonra yazır: “Böylə bir əlifbanın kəndi-kəndinə edilməyi məhəl qəbuluna keçməyi namümkün olduğu kimi hökumət tərəfindən zorakı yürüdülməsi də dövlətin sərf edəcəyi əmək və mə-

¹ M.Şahtaxtlı. Seçilmiş əsərləri, Çaşıoğlu, 2006, s.233.

xaric boş işlənib "İşiq" mətbəəsində peşmanlıq hasil olacağı şəkkimizdir.¹"

Özünün tərtib etdiyi əlifba haqqında yazırdı ki, mənim əlifbamın isə (adı "Şərq-latin əlifbası"dır) bütün hərfləri belə istisna latin hərfləri olub, iki hərfin təşəkkülü surət estemai-işlədilməsi Avropa lisaniyat alimlərinin vəz və tətbiq etdiklərinin eynidir.

Latin hərfləri imla və sovti surətlərində istemal olunur - işlədilir. İmla surətində fransız, ingilis, alman və başqa dillərdə dəxi işləniyor. İşlənişdə təbiətin xilafında və işə yaranmayan şeylər çoxdur. Bir sədayı iki və daha çox hərflə yazarlar. İki və bəzən daha çox soti bir tək hərflə yazarlar. Eyni hərfi kəlmənin burasında, böylə orasında öylə tələffüz edəməzlər.

Müəllif yazırdı ki, hətta bəzən tək bir hərfi deyil, bir faqiəni belə tələffüz etməzlər. Bu üsul əlbəttə ki, bizim işimizə yaramaz: Biz əlifbayı dəyişdirmək kimi bir çətin işə təşəbbüs ediyoruz ki, yazıb-oxuma işini asanlaşdırıq. Bu məqsədə isə tutduqları yolun vasitəsilə nail olmaq olmaz. Sövti surətdə isə dildə mövcud olan hər bir səda üçün məxsus bir hərfl olur ki, daima onun ilə - onunla yazılır. Kəlmənin heç bir yerində nə tələffüzünü dəyişir və nə də tələffüzdən vaket olur. İ. Həbibbəyli yazırdı: "M.Şahtaxtlının təklif və tərtib etdiyi əlifba layihəsi Azərbaycanda əlifba islahatı baxımından irəliyə doğru atılmış mühüm bir addım idi. Bu layihə və ona Azərbaycan, rus, fransız dillərində yazılmış elmi xarakterli izahatlar M.Şahtaxtlını ge-

¹ Yenə orada. səh.234.

niş dairədə- Avropada və Rusiyada mükəmməl dünyagörüşlü bir dilçi kimi tanıtmağa xidmət etmişdir.¹”

Xalqın maariflənməsi üçün əlifbanın sadələşdirilməsinin tərəfdarlarından biri kimi yazırdı ki, bir kəlmə ki, bir dildən ayrı dilə keçdi, bu son dilinki deyilişinə görə yazılıb oxunmalıdır. Bənim əlifbamda sövti hərflər, sövti hərflərdən və samit hərflər samit hərflərdən rəqəmlər vasitəsilə yapılmışdır. Ərəb nəhv yönü rəyincə eyn hərfi nəqli həmzədən ibarətdir. Yaxın zamanda əlifbanın lazım olan təfsilata tabe edəcəyimi ümid edirəm. Göründüyü kimi, M.Şahtaxtlı Azərbaycan xalqının maariflənməsinə xidmət edə biləcək münasib əlifba yaratmaq uğrunda ardıcıl mübarizə aparmışdır. Maarifpərvər ziyalılar yeni əlifbanın həyata keçirilməsi üçün mübarizə aparsalar da, mühafizəkarlar da köhnə əlifbanın üstünlüklərini sübut etməyə çalışır və hər vasitə ilə yeni əlifbanın qəbulunun qarşısını alırdılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, yeni əlifbanın müzakirəsi dövründə bir çoxları yeni əlifbanı latın qrafikası əsasında deyil, ərəb əlifbası qrafikası əsasında yaratmağa, daha doğrusu, ərəb əlifbasında müəyyən dəyişikliklər, islahat aparmaqla onu saxlamağı tələb edirdilər. Ona görə də mətbuatda yeni əlifba tərəfdarları ilə islahatçılar arasında mübahisələr gedirdi.

1922-ci ildə Fərhad Ağazadə Yeni Əlifba Komitəsinə işləməyə dəvət edilmişdir. O, “Kommunist” qəzeti redaksiyasından çıxıb Komitədə işləmiş, həm də Komitə-

¹ M.Şahtaxtlı. Seçilmiş əsərləri, Çəşioğlu, 2006, səh.13.

də çalışmaqla bərabər, “Yeni yol” qəzeti nəşr edildiyi müddətdə bu qəzetin məktəb, maarif məsələlərinə rəhbərlik etmişdir. 1922-ci ildə F.Ağzadə, S.Axundzadə və M.C.Məhəmmədzadə ilə birlikdə “Yeni Türk əlifbası” adlı dərsliyini yazıb nəşr etdirmişdir. Bu dərslikdə əlifbanın öyrədilməsi ilk dəfə olaraq latın qrafikası və ərəb əlifbası ilə paralel sürətdə aparılırdı. Bütün hərflər öyrədildikdən sonra verilmiş oxu mətnləri yalnız latın qrafikası əsasında tərtib edilmiş əlifba ilə çap edilmişdir. Müəlliflərin əsas məqsədi yeni təhsil alanlara latın əlifbasını öyrətməkdən ibarət idi. Əsərdə verilən mətnlər sırasında yalnız rus və Şərq alimlərinin əsərləri deyil, eləcə də Azərbaycan yazıçılarının əsərlərindən də nümunələr verilmişdir.

Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarlar Şurası 1923-cü ildən başlayaraq ərəb əlifbası ilə bərabər yeni əlifbanı da rəsmi olaraq dövlət əlifbası kimi qəbul etmək haqqında təkliflər vermişdir. Fərhad Ağzadə 1923-cü ildə “Kommunist” qəzetində dərc etdiyi “Böyük inqilab və Yeni əlifba” adlı məqaləsində Böyük Oktyabr sosialist inqilabının rolundan, 1924-1925-ci tədris ilindən başlayaraq birinci dərəcəli məktəblərdə tədrisi yeni əlifba ilə aparmağı təklif etmişdir. 1926-cı ilin əvvəllərində Fərhad Ağzadənin YƏK-in 1922-ci ilədək olan fəaliyyətini əks etdirən bir kitabı da nəşr olunmuşdur. Kitab “История возникновения и проникновения в жизнь идеи нового тюркского алфавита в АССР” adlanırdı. Həmin əsər sözünü və nəticə ilə birlikdə səkkiz bölmədən ibarətdir. Müəllif kitabında hazırlıq və yeni türk

əlifbasının işlənilib hazırlanmasını, yeni əlifba ilə dərslik tərtibini, yeni əlifbanın yayılması üçün görülən tədbirləri, təbliğat, kurslar və müəllimlərin fəaliyyətini, yeni əlifbada qəzet nəşrini, mətbuatın və müxtəlif müəssisələrin rolunu təhlil etmişdir. Eləcə də Azərbaycan dövlət məktəblərində yeni əlifbanın tədris məsələsinin problemləri təhlil edilmişdir. Kitabda yeni əlifbaya daxil edilən hərflər verilir, hərflərin yazılış formaları izah edilirdi. Adlanması və düzülüşünün köhnə ərəb əlifbasından köklü surətdə fərqləndiyini göstərir və Yeni türk əlifbasının siyahısını verir. Müəllif yeni əlifbada hərflərin yazılış məsələsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Kitabda bu barədə xüsusi cədvəllər də verilmişdir. Yeni türk əlifbasını əks etdirən cədvəldə müqayisələr də diqqəti cəlb edir. Həmin ilin iyul ayında komissiya Yeni Türk Əlifbası Komitəsinə çevrildi. Bu komitə qəzet və jurnalların yeni əlifbaya keçməsi, mətbəələrdə latın şriftli maşınların quraşdırılması işində müəyyən uğurlar qazanmışdır. YTƏK-in təklifi ilə Azərbaycan MİK 1922-ci ilin oktyabrın 20-də idarə və müəssisələrin kargüzərliq işlərinin yeni və köhnə əlifba ilə paralel işlənməsi haqqında dekret vermişdir. 1923-cü ildən Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yeni və köhnə əlifbanın bərabərhüquqlu olması haqqında sərəncam verdi. Bu sərəncamdan sonra hökumət idarələri ərizələri həm ərəb, həm də latın əlifbası ilə yazmağa başladılar. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yeni türk əlifbasının dövlət əlifbası və məcburi olması haqqında dekret verdi. Dekretin yerinə yetirilməsi üçün savad kursları açılmağa başladı. Latın qrafikası əsasında yeni əlifbaya keçmək üçün ölkəmizdə

ilk təşəbbüs Azərbaycan ziyalıları tərəfindən göstərildi. Bununla da N.Nərimanovun başçılıq etdiyi xüsusi komitə geniş müzakirələrdən sonra latın qrafikası əsasında yeni Azərbaycan əlifbasının layihəsini mətbuatda dərc etdirdi. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarları Şurası 1924-cü ildən başlayaraq, ərəb əlifbası ilə bərabər, yeni əlifbanın rəsmi olaraq dövlət əlifbası kimi qəbul etmək haqqında dekret imzaladı. Həmin dekretdə göstərilirdi ki, bütün idarə, təşkilat və müəssisələr yeni əlifba ilə yazılmış hər bir ərizə və sənədləri qəbul etməlidirlər, kargüzərliq işləri hər iki əlifbada aparıla bilər. 1922-ci ilin sentyabr ayından Bakıda latın əlifbası ilə Cəlil Məmmədquluzadənin nəşri olduğu “Yeni yol” qəzeti nəşrə başlamışdır. “Yeni yol” qəzetinin yeni əlifbanın təbliğində müstəsna rolu olmuşdur. Məhz bu mətbu orqan əvvəlcə həftədə bir dəfə latın əlifbası ilə nəşr olunmuşdur. Vəli Xulufu “Yeni yol” haqqında fikirlərini belə açıqlamışdır: “Yeni yol” kəlməsi çox vaxt yeni əlifba yerinə işlədilir. “Yeni yol” yeni əlifbanın bir sinonimi olmuşdur. 1924-cü ildən bu qəzet gündəlik çıxmağa başladı. 1924-cü ildə isə Dərbənd, Qroznı və Simferopol şəhərlərində də Azərbaycan YƏK-nin şöbələri təşkil edilmişdir. Latınçılar dəstəsinin başında dayanan Fərhad Ağazadə az müddət ərzində latınçıların tərtib etdiyi layihəni Yeni Əlifba Komitəsinə təqdim etmişdir. O, elə həmin il (1922-ci il) “Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır?” adlı iri həcmli elmi əsərini yazmışdır. Görüşlərdə və yığıncaqlarda, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərlə yazışmalarda latın qrafikası əsasında yeni əlifba tərtib etməyin üstünlüklərini şərh edir.

Ərəbçilər elə bir mühüm iş görə bilmədiklərindən müvəffəqiyyət qazana bilmirlər. Bu dövrdə Azərbaycan mətbuatı tarixində ilk dəfə olaraq “Yeni yol” adlı qəzet latın əlifbası əsasında düzəldilmiş yeni əlifba ilə 3000 nüsxə ilə nəşr olunmağa başlayır. “Yeni yol” qəzetinə müsahibə verən B.Çobanzadə yazırdı ki, çürük təməl üzərində yeni bina qurmaq, yəni bütün mahiyyəti ilə dilimizə uymayan ərəb əlifbasını islah etmək çətinidir. Ərəb əlifbasını islah etmək, yalnız yeni hərflər icad etmək deyil, bəlkə bütün sistemi dəyişmək məsələsidir ki, bu təqdirdə də yeni bir əlifba meydana gətirmiş oluruq. Latın əlifbası xaricdən əvvəl Azərbaycanda tam müvəffəqiyyət qazanmalıdır. Azərbaycanda tələffüzü çətinləşdirən və ana dilimizin məxrəcinə uyğun olmayan hərflər isə atıldı. O vaxt Azərbaycanda yazı və dilin səs sistemi arasındakı münasibəti düzgün qiymətləndirə bilən, dilimizin fonetik sisteminə uyğun hərfi işarələr sistemindən ibarət bir əlifba tərtib edə bilən mütəxəssis alimə ehtiyac var idi. S.Ağamalıoğlu belə bir alimi Kırım-Simferopol Universitetinin professoru B.V.Çobanzadənin şəxsində tapdı. 1924-cü ilin aprelində Bakıya Yeni Türk Əlifbası Komitəsinə elmi rəhbərliyə dəvət edilən B.Çobanzadə həmin ilin sentyabr ayında Bakıya gələn kimi elmi, pedaqoji və ictimai fəaliyyətə başladı. O, Bakıda Yeni Türk Əlifbası Komitəsinə rəhbər, ADU-nun türk dili və Ədəbiyyatı kafedrasının müdiri və professoru, Şərqi fakültəsinin dekanı, Azərbaycan Maarif Nazirliyi nəzdində Terminologiya Komitəsinin rəhbəri, Azərbaycan Tədqiqat-Təəbbö cəmiyyəti rəyasət heyətinin elmi katibi, həmin cəmiyyətin tarix və dilçilik seksiyasının rəhbəri kimi geniş

elmi və ictimai iş aparırdı. Bu zaman Azərbaycan dilçiliyinin bütün sahələrində-əlifba, orfoqrafiya, fonetika, dialektologiya, qrammatika, terminologiyanın nəzəri məsələlərinin tədqiqində B.Çobanzadənin rolu mühümdür. Alim türkdilli xalqların latın qrafikalı əlifbaya keçməsinə dəstəklənmiş və özü də bir sıra elmi əsərləri ilə bu işin həyata keçirilməsində yaxından iştirak etmişdir. Onun “Yeni əlifba və türk dili”, “Türkoloji qurultayın müəllimlər üçün əhəmiyyəti”, “Yeni əlifba cəbhəsində qarşımızda duran elmi vəzifələr” adlı elmi məqalələri əlifba probleminin həllinə həsr olunmuş dəyərli fikirləri özündə əks etdirən maraqlı tədqiqat əsərləridir. Tiflis şəhərində latın əlifbası ilə “İşıq yol” qəzeti nəşr olunmuşdur. Bu qəzetlər vasitəsi ilə əhalinin müəyyən hissəsi təhsilini inkişaf etdirirdi. Bunların ardınca “Gələcək”, “Dan Yıldızı” jurnalları nəşr olunmuşdur.

1924-cü il sentyabr ayının 24-25-də Bakıda çağırılmış I Ümumittifaq ölkəşünaslıq qurultayının Türkoloji bölməsi iclasında N.Nərimanov türk dillərinin ümumi məsələləri ilə bağlı məruzə etmişdir. Həmin məruzədə türk mədəniyyətinin bir sıra elmi və əməli məsələləri müzakirə olunmuş və türkoloji qurultayın çağırılması qərara alınmışdır. 1925-ci ildə Bakıda Birinci müəllimlər qurultayı çağırılmışdır. Azərbaycan Xalq Komissarının müavini Cəlil Məmmədquluzadə məruzə ilə çıxış edərək məktəblərdə yeni latın əlifbasına keçməyin vaxtı çatdığını demişdir. Bu məsələ qurultayda geniş şəkildə müzakirə olunmuşdur. Səməd Ağamalıoğlu da ərəb əlifbasının nöqsanlarından, maariflənmənin qarşısına sədd çəkməsindən və Azərbay-

can dilinin qrammatikasına ərəb qrammatikasının təsiri ilə bağlı məsələlər haqqında çıxış etmişdir. Onu da qeyd etmişdir ki, müəllimlər vasitəsi ilə yeni əlifbanı təsdiq etmək olar. Təşkilat, elmi-tədris və nəşriyyat şöbələrindən ibarət olan Yeni Əlifba Komitəsi yeni əlifba tərtib etməli, yeni əlifba ilə dərsliklər, jurnal və qəzet nəşrini başlamalı və bu əlifbanı xalq arasında geniş yaymalıdır.

V.Xulufu Yeni Əlifba Komitəsinin üzvlərindən biri kimi C.Məmmədquluzadə ilə həmfikir olmuşdur. Alimin “Yeni türk əlifbası ilə yazı qaydaları” əsəri latın qrafikalı əlifbanın öyrədilməsinə layiqli bir tövhə idi. O, Türkoloji qurultaydan sonra da Yeni Əlifba Komitəsinin xətti ilə təşkil olunmuş Daşkənd (1928) və Alma-Atada (1930) baş tutan türkoloji plenumların da iştirakçısı olmuşdur.

7 sentyabr 1924-cü il tarixli Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin katibi T.Şahbazinin imzası ilə Mirzə Cəlilə verilmiş digər bir vəsiqədə göstərilir ki, o, yeni türk əlifbasını yaymaq məqsədilə Krım, Tatarıstan, Türküstan respublikalarına gedən Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi sədri Səməd Ağamalioğlunun sədr olduğu xüsusi komissiyanın üzvüdür.

Heyət aşağıdakı dörd nəfərdən təşkil olunmuşdur:

1. Səmədağa Ağamalioğlu – Yeni əlifba komitəsinin sədri.
2. Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə - “Molla Nəsrəddin” jurnalının müdiri.
3. Vəli Xulufu – Yeni əlifba komitəsinin üzvlərindən.
4. Xalid Səid - Əmələ fakültəsi meliorasiyon texnikumun lisan və ədəbiyyat müəllimi.

Cəlil Məmmədquluzadə yazırdı: “Ərəb əlifbasının fənalığına qarşı söz ola bilməz. Bu, ümumiyyətlə, qəbul olunmuş bir həqiqətdir. Yeni əlifbaya gəlincə, biz yeni əlifba yaratdıq. O əlifbanı sizə təqdim edirik. Ümidvaram ki, siz də gərək Azərbaycan cümhuriyyətinin rəisi möhtərəm Səmədağanı və gərəksə bu məsələyə bir neçə il əlindən gəldiyi qədər xidmət etməyə çalışsan mənim kimi bir yazıçı yoldaşınızın hörmətini saxlayıb, bu əlifbanı qəbul edəsiniz. Bizi də məmləkətinizdən məyus qaytarmayasanız¹”

O dövrdə nəşr olunan bir çox mətbuat orqanları – “Molla Nəsrəddin”, “Kommunist”, “Yeni yol” və başqaları yeni əlifba və dil məsələləri, komissiya üzvlərinin gördüyü işlər haqqında öz səhifələrində müfəssəl məlumatlar dərc etmişlər.

“Krasnaya Tatarnya”nın 1924-cü il 8 oktyabr tarixli 131-ci sayında deyilir: “Başda Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri S. Ağamalıoğlu yoldaş olmaqla, türk xalqları arasında latın əlifbasını yayan komissiya oktyabrın 6-da Kazana gəlmişdir. Komissiya Krım, Türkünstan, Qırğızıstan və Başqırdıstanı gəzmişdir.

S.Ağamalıoğlu yazırdı ki, türk xalqlarının əlifbasını latınlaşdırmaq ideyası gənclər arasında həvəslə qarşılanır. Tatarıstan respublikasında isə maraq oyandırmır.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı birmənalı olaraq ərəb əlifbasının dilimizdən çıxarılmasının tərəfdarı olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, jurnalın redaktoru Cəlil Məmmədqulu-

¹ Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında. Əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929, səh.74.

zadə də digər mollanəsrəddinçilər kimi ərəb əlifbasının yaratdığı çətinliklərdən bəhs edərək yazır: “Ərəb hürufatına nifrət və yeni bir asan hürufata həvəs məndə hələ o vaxtlardan (cavanlıqdan) var idi. Sonra da – necə ki, məlumdur – mən həmişə yeni türk əlifbasını arzu eləyən və köhnə hürufatın ziddinə gedənlərdən oldum¹”.

XX əsrin böyük romantik sənətkarlarından olan Hüseyn Cavid Türkoloji qurultayda iştirak etmişdir. Azər Turan yazır ki, Hüseyn Cavid bir neçə qeydlər istisna olmaqla, bütün yazılarını ərəb qrafikalı əlifba ilə yazmışdır.

Hüseyn Cavid dövrün böyük ziyalılarından biri kimi əlifba məsələsinə münasibətini 1922-ci ildə “Latınçılar komissiyası”na ünvanladığı məktubunda açıqlayaraq yazır: “Komissiyonda ərz etdiyim kimi, mən nə latınçıyam, nə də islahçı... olsa-olsa, mən yalnız türk dünyasının haqqı ilə anlayan alim, mütəxəssis lisançı və əlifbaçı vətəndaşların gələcəkdəki təcrübələrindən istifadə edən bir müəllim ola bilərəm və şimdilik heç bir komissiyonda iştirak etməm²”

1925-ci il sentyabrın 15-də Moskvada S.Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə keçən şərqsünasların iclası yeni əlifbaya keçmək üçün bütün ölkə türkoloqlarının iştirak edə biləcəyi bir qurultay çağırmaq haqqında qərar qəbul etmişdir. Bu qurultayı çağırmaq SSRİ Şərqsünaslar cəmiyyəti ilə Azərbaycan Tədqiq-Tətəbbö cəmiyyətinə həvalə olunmuşdur. Bundan sonra I Türkoloji Qurultayı çağırılıb keçirmək üçün təşkilat komissiyası yaradıldı. Bu Komissiya dil

¹ Böyük ədib və mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadə. Bakı, “Elm”, 2015. səh. 142.

² Azər Turan. Cavidnamə. Elm və təhsil. Bakı, 2010. 73 s.

və əlifba məsələlərinə aid məqalələr nəşr etməklə qurultayın həll etməli olduğu məsələləri müzakirə edirdi. Prof. B.Çobanzadə isə yeni türk əlifbası komitəsinin elmi rəhbəri kimi, bu qurultayın planını və əməli vəzifələrini müəyyənləşdirmişdir. Nəhayət, 1926-cı il fevralın 26-dan martın 5-dək Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö cəmiyyəti və SSRİ Şərqsünaslar Cəmiyyəti Bakıda birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayı çağırıldı. Qurultay Maarif sarayında (indiki EA Rəyasət heyətinin binasında) keçirildi. Bakı şəhərində 26 fevral - 6 mart 1926-cı ildə keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay ilk növbədə türk dünyasının inkişafında baş vermiş böyük mədəniyyət hadisəsidir. Birinci Türkoloji Qurultay türk dünyasının mədəni birliyinin və mədəni bağlılığının yeni tarixi epoxadakı vəzifələrini diqqət mərkəzinə çəkən böyük elmi forumdur. Bu qurultay XX əsrin əvvəllərində türkoloji elmi-mədəni mühitin ən aktual məsələlərinə: dilçilik, latın əlifbası, orfoqrafiya, tarix, ədəbiyyat, folklor, incəsənət, etnoqrafiya, terminologiya, metodika sahələrində ən aktual problemlərin həllinə, mövcud səviyyəsinə və inkişaf etdirilməsi yollarına işıq salan mühüm baxışlar sisteminin əməli-nəzəri ifadəsidir. Türk dünyası sistemində mədəni inteqrasiyanın və maarifçiliyin nəzəri əsaslarının və təcrübi-əməli imkanlarının müəyyən edilib istiqamətləndirilməsində Birinci Türkoloji Qurultay böyük rol oynamışdır. Birinci Türkoloji Qurultayın 17 iclasında dinlənilib müzakirə edilən 38 məruzədə humanitar və ictimai elmlərin, türkologiyanın ən aktual problemləri əhatə olunmuş və konkret təkliflər irəli sürülmüş, mühüm qərarlar qəbul edilmişdir. Bu bərabərhüquqlu türk xalqla-

rının milli-mənəvi varlığının və gələcəyinin qurultayıdır. Ümumiyyətlə, türkologiyanın bütün genişliyi ilə beynəlxalq miqyasda inkişaf etdirilməsi baxımından Birinci Bakı Türkoloji Qurultayının müzakirələri və direktivləri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Birinci Türkoloji Qurultayda tarix, etnoqrafiya və mədəniyyətə dair görkəmli tarixçilərin məruzələri dinlənilmişdir. Lakin qurultayda məqsədəuyğun olaraq əlifba, orfoqrafiya, terminologiya və metodika məsələlərinə həsr olunmuş məruzələrə üstünlük verilmiş, xüsusən latın qrafikalı əlifbaya keçidlə bağlı qətnamə qəbul edilmişdir. Bu baxımdan məruzələrdə türk dillərinin mənşəyi və müxtəlif qollara ayrılması, əlifba, terminologiya problemindən tutmuş iyirminci yüzillikdə ədəbi dil normalarının müəyyənləşdirilməsi, tənzimlənməsi zərurətinə qədər çeşidli məsələlər, ədəbi-tarixi fakt və hadisələr öz elmi təhlilini tapmışdır. Qurultayda yeni əlifba tərəfdarları ərəb əlifbasının Azərbaycan dili yazısında, imlasında çoxlu uyğunsuzluqlar əmələ gətirdiyini, Azərbaycan dilinin prinsiplərinə uyğun olmadığını elmi əsaslarla izah edirdilər. Burada ən çox ərəb əlifbasında sait səsləri ifadə edəcək hərflərin olmaması, bir neçə hərfin hər birisinin bir neçə səsi ifadə etməsi, bəzi səslərin bir neçə işarəsinin olması, habelə ərəb əlifbasında hər bir hərfin yazıda üç formada - sözün əvvəlində, ortasında, sonunda yazılması, bu əlifbada çoxlu nöqtələrin olması göstərilir və bütün bunlara görə də məktəbdə əlifba təliminə həddindən artıq vaxt sərf edilməsi, nəşriyyat, çap işlərində çətinlik yaratdığı qeyd olunurdu. Yeni əlifbaya keçiddə latın əlifbasından necə istifadə etmək məsələsi də müzakirə olunmuş, əsas diqqət əlifba

tərtibində Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətlərinə verilmişdir. Əlifba ilə yanaşı imla məsələləri də müzakirə olunmuş, yazının düzgün imla qaydalarının yaradılması zərurəti də meydana çıxmışdır. Bu dövrdə orfoqrafiya qaydalarının olmaması latın əlifbası ilə yazıda müxtəliflik yaratmışdı. Azərbaycan dilində yeni əlifba ilə orfoqrafiya qaydalarını düzəltmək və yeni əlifba ilə Azərbaycan, ərəb, fars, rus və beynəlmiləl sözlərinin orfoqrafiyası məsələləri də geniş müzakirə edilmişdir. Əsl Azərbaycan sözlərinin yazılışında ahəng qanununa riayət edilməsi, fonetik prinsipdən başqa, morfoloji prinsipdən də istifadə edilməsi də geniş müzakirə edilmiş, ən çox ərəb, fars sözlərinin yazılışı diqqət mərkəzində olmuşdur. Xüsusən, Azərbaycan Yeni Əlifba Komitəsinin sədri Səmədağa Ağamalıoğlunun sədrliyi altında Moskvada keçirilən Orientalistlər iclası yeni əlifbaya keçmək üçün I Türkoloji qurultayın çağırılmasını əsas çıxış yolu seçmişdilər. Çünki, istər S. Ağamalıoğlu, istərsə də B. Çobanzadənin rəhbərlik etdiyi Yeni Türk Əlifbası Komitəsi yanındakı elmi idarə geniş fəaliyyətləri ilə Ümumittifaq miqyasında nüfuz qazanmışdır. Bir halda ki, qurultayın çağırılması, əsasən Azərbaycan təşkilatlarında həvalə edilmişdir, onda onun harada keçiriləcəyi də aydın idi. S. Ağamalıoğlu başda olmaqla bir çox məşhur şərqşünasların yaxından iştirakı ilə qurultayı çağırmaq üçün təşkilat komissiyası dil və əlifba məsələlərinə aid çoxlu məqalələr nəşr etməklə I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın həll etməli olduğu məsələlər müzakirə edilirdi.

S. Ağamalıoğlu qeyd etmişdir ki, əlifba məsələsi ən mübahisəli məsələdir. Həqiqətən də əlifba məsələsi həmin

qurultayda böyük mübahisələrə səbəb oldu. Bu zaman əlifba problemi ilə bağlı bir-birinin əksinə olan iki fikrin mövcudluğu özünü göstərmişdir. Fikir tərəfdarlarından bir qrupu ərəb, o biri isə latın əlifbasını dəstəkləmişdir. S.Ağamalıoğlu əlifbaların paralel şəkildə işlədilməsinin uzun sürməyəcəyinə ümid bəsləyirdi. Bunun üçün Türko-
loji Qurultayın oynadığı rolu qiymətləndirmiş, S.Ağamalı-
oğlu əlifbalardan hansının qəbul olunması işinə gəldikdə konkret olaraq öz mövqeyini bildirməmişdir. Sadəcə ola-
raq onu demişdir ki, qəbul olunacaq əlifba türk xalqlarını birləşdirəcəkdir. O, öz nitqində qeyd etmişdir ki, artıq qə-
bul olunmuş əlifbanın köməyi ilə türk-tatar dillərində nəşr olunacaq iri həcmli cildlərin hesabına türk-tatarlar öz milli ədəbiyyatlarını zənginləşdirəcəkdir. Qurultay işə başla-
yanda N.Nərimanov həyatda olmasa da onun arzu və əməlləri həyata keçirildi. Onun milli dövlətçilik baxış-
larında Azərbaycan dilinə qayğı bir problem kimi daim ön planda olmuşdur. 1906-cı ildən tədricən inkişaf etdirilən latın əlifbası maarif və mədəniyyətimizin müəyyən mərhələsində öz müsbət rolunu oynadı. Əlifba türk xalqla-
rını birləşdirəcəkdir fikri həyata keçirildi. Bununla da N.Nərimanovun istər maarifçilik, istərsə də ictimai-siyasi xadim kimi mübarizə apardığı ideallar reallaşdırıldı.

NƏRİMAN NƏRİMANOV VƏ ELMİ DİLİN İNKİŞAFI

Görkəmli alim, ictimai xadim, publisist, böyük yazıçı N.Nərimanov Azərbaycan dilinin saflığı, təmizliyi uğrunda ömrü boyu mübarizə aparmış, istər bədii əsərlərinə, istərsə də elmi əsərlərində dilimizin zənginliklərindən bacarıqla istifadə etmişdir. Bununla yanaşı, dilin qorunması və inkişafı üçün Azərbaycan dilinin mühüm bir fənn kimi məktəblərdə tədris olunması, onun qrammatikasının yazılması dövrün tələbi idi. Bu dövrdə Azərbaycan dilinin şüurlu şəkildə öyrənilməsi məsələsi yeni qrammatika dərsliklərinin yazılması zərurətini yaratdı. Xalqın savadlanmasında Azərbaycan dilinin elmi sərfinin yazılmasını əsas hesab edərək N.Nərimanov yazırdı ki, sərfini yazmamış bir millət mədəniyyətə xidmət edə bilməz və mədəni sayılmaz. Bu dövrdə qrammatikanın yazılması mədəni yüksəlişin mühüm əlamətlərindən biri hesab edilməlidir. Bu isə ədibin ana dilinə dərin məhəbbətdən irəli gəlirdi. Böyük alim, həkim, vətənpərvər ictimai xadimin qrammatika dərslikləri ilə yanaşı 1909-1910-cu illərdə “Xolera-vəba”, “Çexotka-vərəm”, “Aləmi-Nisvan”, “Tibb və islam” kimi kütləvi elmi-publisistik məqalələri, elmi əsərləri nəşr olunmuşdur. XX əsrin əvvəllərində müəllim, yazıçı – tərçüməçi, publisist – tənqidçi, diplomat, ictimai – siyasi xadim olaraq tanınan N.Nərimanov fədakar həkim kimi də xalqın sağlamlığı keşiyində durmuş, xalqın savadlanması üçün tibbi mövzuda mühazirələrin oxunmasına böyük önəm vermişdir. O, dəfələrlə böyük izdiham qarşısında

“Xolera-vəba”, “Çxotka-vərəm”, “Yatalaq”, “Dizenteriya”, “Aləmi-nisan”, “Əyyaşlıq”, “Traxoma”, “Məktəb yaşlı uşağın döş qəfəsinə diqqət yetirmək nə üçün zəruridir?”, “Tibb və islam” və s. kimi faydalı elmi-publisistik mövzuda mühazirələr oxumuş, məqalə və kitablar çap etdirmişdir. Tibbə dair ilk əsər olan “Tibb və İslam” kitabını 1906-cı ildə Odessa Novorossiya Universitetinin dördüncü kursunda oxuyarkən yazmışdır. İki hissədən ibarət olan bu əsəri ilk dəfə 1906-cı ildə Bakıda “Həyat” qəzetində, daha təkmil variantı isə 1910-cu ildə Həştərxanda “Burhani – tərəqqi” qəzetində nəşr olunmuşdur. Alleoqrafik formada yazılmış əsərin birinci hissəsində güclülər və gücsüzlər, zalımlarla məzlumlar arasında gedən mübarizədən, ikinci hissədə isə tibb ilə islam qanunları arasında olan uyğunluq və ziddiyyətlərdən bəhs olunur. Yazılmış bu elmi əsərlərində, məqalələrində, dərsliklərdə sadə xalq dilində işlənən sözlərlə yanaşı, ərəb və fars mənşəli terminlər də üstünlük təşkil edirdi. Bu da dövrün elmi dili üçün təbii hesab edilirdi.

N.Nərimanovun “Türk Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvü” (Bakı, 1899) və “Müəllimsiz türk dilinin öyrənməkdən ötrü ruslar üçün asan kitabça” dərsliklərində, tibbə dair yazdığı elmi əsərlərində, elmi-publisist məqalələrində elmi dili özündə əks etdirən bir çox terminlər işlənmişdir. Dərsliklərin üstün cəhəti odur ki, dilin qrammatik quruluşu, qrammatik qaydaları əsasında tərtib edilmişdir. Bu əsərlərin elmi dilin inkişafında mühüm rolu olmuşdur. Bakı gimnaziyasında Azərbaycan dili müəllimi olduğu zaman yazdığı “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər

sərf-nəhvi” kitabı müqəddimə, fonetika, morfolojiya, sintaksis, morfoloji və sintaktik təhlillər üçün çalışmalar bölməsindən ibarətdir. Bu bölmələrdə qrammatika ilə bağlı bir sıra terminlər işlənmiş və onların izahı verilmişdir. Müəllif yazır: “Ərəb dilində bir səslə hərfin “necə nişan ilə yazılmağına səbəb odur ki, ərəb dilində hər hərfin bir məxrəci var və məxrəcə görə hansı hərf yazılmağı məlum olur və kəlmələrin mənaları dəyişilir, amma o kəlmələr bizim dildə qarışıqdır.”¹

Dərsləkdə bir nitq hissəsi kimi feil haqqında aydın və yığcam şəkildə belə bir ümumi məlumat verilir: “Feil bir işin olduğunu və ya olacağını göstərir”. Misal: Mən oxudum. “Oxudum” göstərir ki, keçmiş zamanda bir iş olubdur. Hər feilin faili vardır. Fail bir iş edənə deyilir. Mən oxudum. “Mən” fail olur, “oxudum” feildir.”²

Bununla da feil termininin tərifini və izahını konkret şəkildə verilmişdir. Müəllif dərsləkdəki misalların bir qismini özü düzəltmiş, bir hissəsini isə bədii əsərlərindən və başqa şair, yazıçıların əsərlərindən vermişdir. Hər bir termin izah ediləndə ona aid misallar verilmişdir. “Say” haqqında məlumat verəndə yazır: “Bir” ayda 30 gün var. Mahmudun atasından bir milyon qalıbdır, o, pulun mində bir payını məktəb tikdirməyə sərf edir. Bu qırx kitabdan biri mənimdir. On iki ay bir il edər. Altıncı dəfə sizin ya-

¹ Nərimanov N. Türk Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi, Bakı, 1899, səh.3

² Nərimanov N. Türk Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi, Bakı, 1899, səh.3.

nınıza gəlirəm, indi ancaq evdə tapdım. Məktəbdə əvvəlinci şagirdə bir yaxşı kitab bağışladılar. Bu misallarda miqdar sayına (bir, otuz), kəsr sayına (mində bir), sıra sayına (altıncı) aid misallar ardıcıl şəkildə verilmişdir. N.Nərimanov “feili sifət” termininin iki formasını göstərir; ismi-fail; oynayan, oxunan, üşüyən; ismi-məful (bunların məchul məsdərlərdən düzəldiyini qeyd edir): oxunası-oxunan, yazılası-yazılmış-silinmiş. Bunun ardınca ədavət (qoşma və önlüklər), rabitə (bağlayıcı) zərf, nida, nişanlar (durğu işarələri) terminləri haqqında məlumat verilmişdir.

Kitabda “mübtəda”, “xəbər”, “əsil kəlam (baş cümlə) bəyan edən kəlam (budaq cümlə) terminləri də şərh olunmuşdur.

Dərslikdə “xəbər” anlayışı hamının başa düşəcəyi sadə bir dildə izah edilmişdir: “Uşaq oynayır. Bu kəlamda “oynayır” xəbərdir. Xəbər kəlamda o kəlməyə deyilir ki, mübtədanın barəsində bir şey desin. Yuxarıda, zikr olunan kəlamda uşağın barəsində danışılır: “oynayır”.¹ Xəbər çox vaxt fellərdən olur.

Müəllif dərslikdə “baş” və “budaq cümlə” terminlərini belə izah edir: “Çox vaxt iki kəlam (cümlə)” bir şeyin barəsində danışır. Ancaq kəlamın biri o birini tamam etməkdən ötrü deyilir. Misal: Dünənki şəxsi mən gördüm, söz demədim, çünki yanında adam var idi. Bu kəlamda iki ayrı kəlam var: 1) dünənki şəxsi mən gördüm, söz demədim;

¹ Nərimanov N. Türk Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi, Bakı, 1899, səh.5.

2) çünki yanında adam var idi: Əvvəlinci kəlam əsil kəlamdır. Bəyan edən kəlamı atmaq olar, əsil kəlamı atmaq olmaz... Gah vaxt bəyan edən kəlam əsil kəlamdan qabağa düşür, ancaq onda bəyan edən kəlamın feilinin axırına sərt göstərən “sa” və “də” gəlir. Misal: “Məni öldürsələr də, mən doğrunu qoyub yalan demərəm”.¹

N.Nərimanovun “baş və budaq cümlə” terminləri haqqında yazdığı fikirlər bu gün də özünü doğruldur.

N.Nərimanov bu dərslikdə mürəkkəb, mənası dəqiq olmayan qrammatika terminlərini sadələşdirməyə çalışmış, ya da mümkün olduqca onları işlətməməyə çalışmışdır. Bəzən də həmin terminlərin rusca tərcüməsini vermişdir.

N.Nərimanovun qrammatika dərsliyi özündən əvvəl Azərbaycan dilinə aid yazılmış qrammatika kitablarından (professor M.Kazımbəyin, L.M.Budaqovun, Ə.Vəzirovun qrammatikalarından) fərqlənir. Belə ki, N.Nərimanovun bu dərsliyində morfolojiyaya aid geniş məlumat verilir. Əvvəlki müəlliflər öz əsərlərində ismin halları sırasında, ərəb dili qrammatikalarında olduğu kimi “çağırış” halı adlanan bir halda vermişlər. Ancaq N.Nərimanov dilimizə uyğun olmayan “çağırış” halının adını belə çəkməmişdir.

B.Çobanzadə N.Nərimanovun bu kitabını qiymətləndirərək yazmışdır: “Müəllif o vaxtdakı sərf kitablarında görülməmiş bir necə xüsusiyyəti öz kitabçasında qeyd edə bilmişdir”.²

Yeni yol qəzetində yazılırdı: “Azərbaycan türkcəsi

¹ Yenə orada, səh.3

² Çobanzadə B, Ağayev F. Türk qrameri, Bakı, Azərneşr, 1930, səh.151.

üçün birinci sərf və nəhv kitabını yazan Nəriman yoldaş idi...Bu sərf və nəhv kitabı Azərbaycan türkcəsindən ötrü hələ yeganə əsər mövqeyini mühafizə etməkdədir”.¹

Prof. A.Abdullayev “Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair” əsərində N.Nərimanovun bu dərsliyindən faydalı bir vəsait kimi bəhs edərək yazırdı: “N.Nərimanovun “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi” kitabından uzun müddət məktəblərimizdə azərbaycanlı uşaqlara dilimizin qayda və danışmalarını öyrədən faydalı bir dərslük kimi istifadə olunmuşdur”.²

N.Nərimanovun bu dərsliyi öz dövrü üçün çox əhəmiyyətli olmuşdur. O zaman Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid yazılmış belə mükəmməl dərslük yox idi. Müəllifin özünün yazdığı kimi: “Mən “Sərf və nəhv” kitabını təsadüfi yazmamışam; millətçilər o vaxt Racini oxumağa günlərini sərf etdikləri halda, mən “bir qarnı ac, bir qarnı tox” Azərbaycan dilinin sərf-nəhvini öyrənir və öyrətdirdim. İndi bəlkə istəyirsiniz biləsiniz nə üçün mən bu sərf və nəhvi yazmışam. Buna ancaq cavab budur: Mən bu sərf və nəhvi o vaxtlar yazmışam ki, “millətçilər o vaxt hələ türk (Azərbaycan) dilinin sərf və nəhv olduğunu bilmirdilər”.³

Müəllif qrammatika elminin çətin olduğunu belə əsaslandırır: “Sərf və nəhv elmi çox çətin elmlərdən biridir. Bu

¹ “Yeni yol” qəzeti, 1925, №65.

² Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair. Bakı, 1958, səh.121.

³Hümmət qəzeti, 1917, N 8.

elmlə məşğul olan gərəkdir bir dilin barəsində yazanda o dili yaxşı bilmiş olsun. Hərçənd ki, biz türk dilini yaxşı bilmirik və hünərlər göstərməmişik”.¹ N.Nərimanovu Azərbaycan dilinə ərəb və fars dilindən keçən sözlərin, terminlərin yazılışı düşündürmüşdür. Dərslikdə işlənən terminlərin çoxu ərəb-fars mənşəli terminlərdir. Məsələn, ismi-xoş, ismi-cins (xüsusi və ümumi isimlər), ismi-fail (feli sifət, ismi-ədəd (say), ismi-sifət (sifət), ismi-məkan (yer bildirən isimlər), ismi-təşğir - (kiçildilmiş işlər), zəmir (əvəzlik) və s.

N.Nərimanovun terminlər haqqında fikirləri “Müsəlmanlar üçün müəllimsiz rus dilini öyrənməkdən ötrü asan kitabça (1893)” dərsliyində də öz əksini tapmışdır. Dərsliyin həcmindən və quruluşundan məlum olur ki, N.Nərimanov bu kitabda rus dilinin qrammatikasını yazmağı qarşısına məqsəd qoymamışdır. Onun arzusu rus dilini azərbaycanlılara öyrətmək idi. Belə dərslik yazmaq həmin dövr üçün çox böyük təşəbbüs idi. 1899-cu ildə N.Nərimanov “Müəllimsiz türk dilini öyrənməkdən ötrü” ruslar üçün asan kitabça” əsərini də terminlərin işlənməsinə xüsusi fikir vermişdir. Xüsusən, nitq hissələrinin hər birinin konkret tərifini misallarla izah edir. Müəllif bu kitabında Azərbaycan dilinin nitq hissələri haqqında qısa məlumat verir və yazır: “Ümid edirik ki, kitabın ikinci hissəsi Azərbaycan dilinin mükəmməl qrammatikasını və lüğətini özündə əks etdirəcəkdir”.²

¹ “Yeni iqbal” qəzeti, yanvar, 1916.

² Nərimanov N. Müəllimsiz türk dilini öyrənməkdən ötrü ruslar üçün asan kitabça, II hissə, Bakı, 1899, səh.3.

N.Nərimanov publisist məqalələrində terminlərin mənasını, işlənmə məqamlarını aydınlaşdırmış və onların şərhini vermişdir. Əsərlərində dilə yeni daxil olan terminlərin izahını vermişdir. Məsələn, “*sosializm*” sosioz sözündəndir, yəni latınca yoldaş deməkdir. Yəni biz deyirik: bir vaxt gələcəkdir ki, insanlar bir-biri ilə yoldaş, müttəfiq olacaqlar, iqtisadi və siyasi həyatımız elə bir yol alıb getməlidir ki, bir adam milyon sahibi olub da, minlərcə acından qırılmasınlar. Bir adam dünyanın hər bir ləzzətini çəkərkən, milyonlarca insan balaları bir qarın çörəyə dustaq olub heyvan dərəcəsinə düşməsin və heyvan kimi yaşayış etməsinlər”.¹

“*Komediya* - yunan sözüdür”. Qədim vaxtlarda komediyanı yunanlar gülüş üçün çıxardırlardı (hər bayram günü camaat şəhərin kənarına cəm olub, vaxtlarına xoş keçirməkdən ötrü cürbəcür məzəli şeylər çıxardırlardı). Bu axır vaxtda komediya çıxarmaqda əsl məqsəd tərbiyədir.”²

Muxtariyyət (avtonomiya) qanunları düzəldir, hətta zəta divarları da bu hüriyyətin qabağını saxlaya bilmədi.³

Onun yaradıcılığında bir sıra terminlərin yeni və əvvəlki variantları paralel şəkildə işlənmişdir. Məsələn, Rusiyada (*Respublika*) *cümhuriyyət* elan olundu.⁴ Bu (kapitalın) sərmayənin zəhmət ilə təbir mübarizəsidir.⁵ Padşahlıq *xərçi* (*naloq*) gərəkdir azalsın və pasport aradan götürül-

¹ Nərimanov N. Məqalələr, nitqlər, səh.164.

² Yenə orada, səh.186.

³ Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərənəşr, 1965, səh.223.

⁴ Nərimanov N. Məqalələr, nitqlər, səh.162.

⁵Yenə orada, səh.176.

sün; Bu gündən şəhərdə *idareyi-ürfiyyəyi-əskəriyyə* (*vo-yennoye polojenie*) qoyubdur. Xurmanı (*analız*) *təhlildən* keçirib görür ki, doğrudan da xurma bağırsaqlarda əmələ gələn zərərli şeylərin azalmasına səbəb olur. Misallarda terminlərin həm ərəb, fars dillərində işlənən formaları, həm də onu əvəz edən sözlər paralel şəkildə işlədilmişdir. Tədricən dildən izafət tərkibli terminlər çıxmışdır. Verilən qarşılıqlardan *cümhuriyyət*, *naloq*, *təhlil* terminləri hazırda olduğu kimi dildə işlədilir.

Müəllifin terminləri paralel şəkildə işlətməyinin səbəbi xalq içərisində yenidən işlənməyə başlayan terminlərin əvvəlki mənasını oxucuya çatdırmaqdır. Bunlardan hansının işlək olacağını oxucuların ixtiyarına verir. Bəzən isə onlara öz münasibətini bildirir. “Burada demək istərdik ki, ədəbiyyatımızda ən məşhur söz mikrobdur. Bu barədə türk və tatar dilində kitabçalarımız da vardır. Doğrudur, elmi bakteriya, batsil və ya mikrob bir-birindən fərqli olmuş olsa da, bakteriya yerinə mikrob işlətsək, dünyalar qara geyinməz zənn edirəm”.¹ Göründüyü kimi, N.Nərimanov terminləri işlətməklə yanaşı onlara öz münasibətini bildirmiş və münasib terminləri işlətməyi məsləhət görmüşdür.

Yaxud “İrşad” qəzetində yazır. “Ruslar “boykot” sözündən feil düzəldiblər. Bizdə “boykotlamaq desək nə eybi var”. İndi lisanımız yeni feil artırmaq ilə qüvvələndi. Fəqət təzə kəlmə yadda qalmaq üçün gərəkdir çox təkrar etmək, bu məqsəd ilə biz də təkrar edirik.

1. Hürriyyətə düşmən olanlar boykata layiqdirlər.

¹ Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1985, səh.347.

2. Öz mənfəətini nəzərdə tutub millətə xəyanət edən şəxsi boykotlayınız.

3. Mədəniyyətə düşmən olan müsəlmanları boykotlayınız.

4. Fəhlələrin heyvan dərəcəsinə tutub dərdlərinə diqqət etməyən adamları boykotlamasanız dərdimizə çarə olmaz.

5. Mümkün olub millətin hər cəhətdən tərəqqisinə çalışmayanları və çalışanlara mane olanları boykotlayınız.

6. Ana dilinə “şaltay-baltay” ilə ziynət secənləri boykotlamasanız da, bu adətdən daşındırınız. Hələ bizim təsəvvürümüzə görə boykota layiq olanlar bunlardır.¹

Böyük mütəfəkkir bir dilçi kimi, tək cə terminləri işlətmək deyil, hətta dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşmə prosesini də izah etmişdir. Bununla yanaşı dildə alınma sözləri yerli-yersiz işlədənləri kəskin tənqid etmişdir: “Şükür allaha, fəsih lisanda yazanlarımız az deyil. Bunlara irad yoxdur. Məzkur alimdirlər, “elm” yolunda canlarını çürüdüblər. Sadə dildə yazmaq bunlar üçün çətin məsələdir. Eybi yoxdur, əfəndilər, yazınız.

Lakin türk (Azərbaycan - S.S.) dilini bilmərrə kənar elməyiniz, çünki yeni ədiblərimizin əksəri “uydurur”, yəni sizin kimi “fəsih” lisanda yazmaq istəyirlər. Siz türk dilinə yavıq olduqca, onların da fars və ərəb sözlərinə məhəbbətləri o qədər artmaz. Artmayanda “Molla Nəsrəddin müridləri”, əqilə və ruha lazım olan yemdən məhrum olmaz-

¹ “İrşad” qəzeti, 1906, №83

lar”.¹

Bununla da ərəb, fars sözlərini yerli-yersiz işlədənləri, dili anlaşılmaz bir şəkllə salanlara qarşı öz etirazını bildirmişdir. Məqalələrində çətin ərəb, fars tərkibləri əvəzinə başqa alınma terminlər işlətmişdir: Bunlar üçün biz (amnistiya) əfz-ümumi istəyirik, görürsünüz, biz hürriyyəti, almaq istəyirik, lakin (sosial-revolusionerlər) ictimaiyun-inqilabiyunlar bizə mane olurlar.² Ona vaxt lazımdır: əvvəl (konstitusiyaya) qanuni - əsası lazımdır.³

N.Nərimanovun əsərlərində rus dilindən alınma terminlərin işlədilməsinə geniş yer verilmişdir. Bu baxımdan dövrün elmi mühitinə uyğun olaraq onun yaradıcılığında rus dilinə meyil üstünlük təşkil edir. Lakin bəzi hallarda rus dilindən dilimizə daxil olan alınma terminlərin tərcüməsi verilmişdir. Məsələn, hal-hazırda *Duma sərkərdə (qlavnu-komandujisi)* hesab olunur;⁴ (*Qosudarstvenni sovet*) *Dövlət şurası* isə bu sözlərə diqqət etmir, aşkar görünən şeylərdən üz çevirir, eşidilən əhvalatdan qulağını tutur. Bu misalda mötərizədə verilən “qosudarstvenniy sovet” sözünü məqalədə başdan-başa “dövlət şurası” termini əvəzinə işlətmişdir. Eləcə də “*Dövlət inqilabları (revolusionerləri)*” bir az sakit edib, *Dövlət dumasına hazırlaşır*”. N.N.Kotler ziraət naziri olub kəndçilərə yer paylaşmaq barəsində böyük *layihə (proyekt)* yazmışdır. Bunların

¹ “İrşad” qəzeti, 1906, №84.

² Nərimanov N. Məqalələr, nitqlər. Bakı, 1971, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, səh.73.

³Yenə orada, səh.76.

⁴ Nərimanov N. Məqalələr, nitqlər. Bakı, 1917 səh.72.

N.Nərimanovun əsərlərində bu şəkildə işlədilməsi onun elmi dilə necə elmi həssaslıqla yanaşmasını əks etdirir. Yeni terminlərin yaranması, qarşılıqların müəyyənləşdirilməsi elmi dilin inkişafında başlıca amil hesab edilmişdir.

N.Nərimanov elmi əsərlərində və publisistik məqalələrində bir sıra terminlərin izahını vermişdir. Bu onun, xüsusən tibbə dair yazdığı məqalələrdə öz əksini tapmışdır. Məsələn, “İnsanın və heyvanın qanı iki növdür: biri təmiz və ya al qandır ki, ciyərlərdə, biri də işlənmiş və ya qara qandır ki, *vəridlərdə* cərəyan edir. Bu qana *zərəbin* ilə baxdıqda qanın özü də iki hissədən ibarət görünür: biri suya bənzər, biri də yumru-yumru şeylərdən ibarətdir. Bu yumru-yumru şeylərin bəzisi qırmızı, bəzisi də ağ olduğundan birincilərə *kürəvat-həmra* (indi qırmızı kürəciklər deyilir), ikincilərə də *kürəvat-beyza* deyilir”.¹

N.Nərimanovun əsərlərində ərəb mənşəli terminlər daha çox işlənmişdir. Burada işlənən *kürəvat-həmra*, *kürəvat-beyza*, *zərəbin* terminlərinin işlənilməsi dövrün dil mənzərəsini əks etdirir. Ancaq “*kürəvat-həmra* (indi qırmızı kürəciklər deyilir)” misalı da ədibin ərəb izafətlərinə qarşılıqlar yaratmasını əks etdirir. Müəllif yazır: Doğrudur, dilimizdə ərəb sözləri çoxdur və ərəb sözləri yuxarıda zikr olunan hərflər ilə yazılır, amma həmin sözlər türk dilində o qədər işlənibdir ki, türk sözləri kimi olubdur”.²

N.Nərimanov da öz müasiri C.Məmmədquluzadə kimi ana dilinə xor baxan, onu bəyənməyən, onu bilməyən

¹ Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərneşr, 1985, səh.230.

² Yenə orada, səh.230

“bir az yazmaq bacaran” və ərəbcə “, “bir az dadan, ərəb və fars sözlərinə bol-bol işlətməklə lovğalananları kəskin tənqid edərək yazırdı: “Eyib deyilmi? Belə olan surətdə biz özümüzə türk (azərbaycanlı) deməyib, fars deyək və farsa yapışıb dilinə və yazısını öyrənən, yainki azərbaycanlılıqda qalıb öz ana dilimizi bilək... O ana ki, sənə o dildə tərbiyə veribdir, sənə o dildə yaxşını yamandan tanıdıbdır, sənə o dildə layla deyibdir. Heyf! Görəsən bu barədə fikir edən varmı? Axır sual: hansında qalmalıyıq? Hansı dil bizim ana dilimizdir? Cavab istəyirik?”

N.Nərimanov publisist məqalələrində ana dili, onun təmizliyi, saflığı məsələsini dönə-dönə müzakirə etmiş və onu qorumaq yollarını göstərmişdir.Ədib yalnız ərəb və fars dili kəlmələrinin əleyhinə çıxıb onları dilimizdən kənar etməyə çalışmaq kifayətlənməyib, yersiz olaraq dilimizdə əcnəbi sözlərin işlədilməsinin əleyhinə idi.¹

N.Nərimanov xalq yaradıcılığına, ümumxalq dilinə diqqətlə yanaşaraq dilimizin zəngin xəzinəsindən incə mənalı sözləri, gözəl və ahəngdar kəlmələri” diqqətlə seçib ədəbi dilimizə gətirməyə çalışmışdır. Bu barədə Mir Cəlal Paşayev yazır: “N.Nərimanov həm bədii əsərləri, həm də məqalə və çıxışları ilə Azərbaycan dilinin inkişafı, tərəqqisi, təmizliyi, saflığı uğrunda ən fəal mübarizə aparan ədiblərdəndir. Onun dili ərəb-fars, osmanlı, ibarə-tərkiblərdən uzaq olub təmiz, sadə, aydın xalq dilidir. O da, molla-nəsrəddincilər kimi”, bədii dildə danışıq dilinin tələbini, canlılığını, əlvanlılığını saxlamaq tərəfdarı idi; xalqdan

¹ “İrşad” qəzeti, 1906, №84.

gələn bir çox sözləri cürətlə öz əsərlərində işlədirdi, azarlı (naxoş), rüzgar (zəmanə əvəzinə), vəzir (nazir əvəzinə), çapar (atlı), oxumuş (qiyabi) və sairə kimi.¹

Bu sözlərin çoxu müasir dilimizdə və canlı xalq dilində işlənən sözlərdir. Müəllifin əsərlərinin ədəbi dilimizin canlı ümumxalq danışığı dili hesabına daha da təkmilləşməsində, zənginləşməsində böyük rolu olmuşdur. Xalq dilinin ən gözəl incəliklərini ədəbi dilimizə gətirməyin tərəfdarı idi.

N.Nərimanov ayrı-ayrı sözlərin, terminlərin düzgün işlənməsinə, yazılmasına xüsusi fikir vermişdir. “Müqəddimə” məqaləsində yazırdı: “Ərəb” dilində bir səsli hərfin neçə nişan ilə yazılmağına səbəb odur ki, ərəb lisanında hər hərfin bir məxrəci var və məxrəcə görə hansı hərf yazılacağı məlum olur və kəlmələrin mənaları dəyişdirilir, amma o kəlmələr ki, bizim dilə qarışıbdır onları biz məxrəcsiz deyirik”.²

Müəllif bununla da alınan sözləri dilimizin qrammatik qanunlarına uyğunlaşdırmağı əsas götürməyi zəruri hesab edərək yazırdı: “Rus lüğətində yunan dilindən götürülmüş çox kəlmə var. Hərçənd o kəlmələrin yunan dilində yunan hərfləri ilə yazılmış məxrəcləri ayırsa da, bununla belə rus o sözləri öz əlifbasıyla yazır”.³

N.Nərimanov yazır ki, hələ təzəcə yazı-pozuya başlamış camaata daha çox vaxtı çatmış məsələlərdən yazmaq, həm də onların anlayacağı dildə yazmaq lazımdır. O, ayrı-

¹ “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti 1956, №96.

² Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərneşr, 1965, səh.230.

³ Yenə orada səh.230.

ayrı müəlliflərin xalq içərisində məlum anlayışı yad terminlərlə verilməsinin əleyhinə idi. Ədib “hüceyrə” termini əvəzinə “kletka” sözünün işlənməsini nöqsan hesab edərək yazırdı. “Sultanov öz müqəddiməsində insanın bədəni nədən ibarət olmadığını yazıb da deyir: “Biz tapmışıq kletkadır ki, bədənimiz bütün ayrı-ayrı kletkalarından ibarətdir”. Hətta böylə bir kotul dil ilə yazılmış və vəsf olunmuş kletka nədən ibarət olduğunu 5 il kletka üzərində çalışan həkimlər əlbəttə düşünəcəklər, fəqət oxucuların bu məsələdə hazır olmaqlarını da nəzərə almaq lazımdır.”¹

N.Nərimanov həm də terminlərin dəqiq işlənilməsinə əsərlərində, xüsusilə elmi məqalələrində diqqət verirdi: “Gələcəyə bir nəzər” adlı məqaləsində yazır: “Balıqlardan bir neçəsini təcrübədən keçirib çox asanlıqla dondurur və sonra dondan xilas edib həyat verir”. İlk nəzərdə oxucuya belə gəlir ki, “həyat verir” ifadəsi bəlkə də yerinə düşməmişdir. Lakin müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, əslində elmi fikrin dəqiq verilməsi üçün bu ifadə daha münasibdir. Bu ifadənin elmi-dəqiqliyini nəzərə alan müəllif yazmışdır: “Burada “həyat verir” sözünün əvəzinə “dirildir” desək səhv olar. Çünki məzkur donmaqda ölüm olsa idi: “həyat verir” sözlərinin əvəzinə “dirildir” demək olardı.

N.Nərimanov fikrin düzgün, dəqiq ifadə edilməsində terminlərin düzgün seçilməsinə xüsusi fikir verirdi.

Görkəmli dramaturq M.F.Axundov öz əsərlərində, fəlsəfi məktublarında “liberal”, “fanatik”, “despotizm”,

¹ “İrşad” qəzeti, 1906, №84.

“tembr” və bu kimi terminlərin tərcümə edilmədən, əslində olduğu kimi işlənilməsinin tərəfdarı idi. N.Nərimanov da öz sələfi kimi rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınma sözlərin - terminlərin bir çoxunun dilimizdə eynilə işlənməsini məsləhət görmüş və özü də elmi əsərlərində bu şəkildə işlətmişdir. Ədib yazırdı ki, süni olaraq yeni sözlər düzəltmək, bizə çox aydın olan sözləri ərəb, fars sözlərilə əvəz etmək çox məzmunuz bir işdir. Məsələn: “Samovar” sözünü “özündən qaynayan” sözü ilə əvəz etməyin nə mənası vardır. Bəli, əfəndim! Hamı sözü tərcümə etmək mümkün deyil. Bəlkə tərcümə etsəniz mənası dəyişilər. Ona görə tərcümə məsələsində böyük ehtiyat lazımdır. Məsələn: “Hürriyyət” bəxşiş edən sözlərə diqqət edib hamısını tərcümə etməmək. “*Sosial-demokratik-ictimaiyyun-amiyyun!*”, “*Sosial-revolusioner-ictimaiyyun-inqilabiyyun!*” Pəh! Pəh! Nə gözəl tərcümə ediblər! Böylə tərcümələrə sözüümüz yoxdur. “*İctimaiyyun*” kəlməsi “social” sözünü dürüst andırmasa da, bizim böylə tərcüməyə sözüümüz yoxdur. Lakin “*provakator*”, “*xuliqan*” sözlərini tərcümə etməkdənsə, etməmək məsləhətdir. Terminlərin işlənmə məqamlarını düşünən N.Nərimanov əsərlərində işlətdiyi terminlərin izahı ilə yanaşı, onların alınma mənbələrini, mənşəyini də verib şərh etmişdir. Məsələn, *Duma* - sözü rus lisanında fikir deməkdir. Yəni nəyin barəsində və nə tövr fikir etməyə ixtiyarınız var. Hec kəs mane olmaz; *Parlament* - “parl” sözündən firəngcə söyləmək deməkdir. Parlament yəni söylənən yer. Bir yer ki, orada nə dərdin, fikrin olsa, açıq söyləyə bilərsən; *Sosializm* - latınca yoldaş deməkdir, yəni biz deyirik bir

vaxt olacaqdır ki, insanlar bir-birinə yoldaş, müttəfiq olacaqdır”; *Traxoma* - göz ağrısı, qədim yunanlar bu naxoşluğu “traxoma” deyib adlandırırlar. “Traxoma” qədim yunan dilində nahamvar deməkdir.

B.Çobanzadə “İstilah-terminoloji işləri” adlı məqaləsində Azərbaycanda 1922-ci illərdə təşkil olunmuş İstilah Komitəsinin inkişaf tarixindən danışıarkən N.Nərimanovun bu sahədəki xidmətlərini xüsusi qeyd edərək yazır. İstilah Komitəsi N.Nərimanovun vaxtında Xalq Komissarları Şurası nəzdindəki “Yerliləşdirmə Komitəsi” daxilində geniş fəaliyyət göstərirdi.¹

N.Nərimanovun tibbə dair yazılmış əsərlərində terminlərin işlənməsində olan çətinlikləri nəzərə alaraq dövr üçün aydın olan anlayışları işlətmişdir.

O, tibb elminə dair bir sıra əsərlər “Vəba”, “Vərəm”, “Aləmi-nisvan”, “Tibb və islam”, “Hamilə qadınlar” kimi elmi əsərlərində tibbə dair yüzlərlə terminlər işlətmişdir. Çexotka (vərəm), xolera (vəba), doktor (həkim), çexotkali (vərəmli), mama, mamalıq və s. Həmin əsərlərdə işlənən terminlərin bir qisminin mənası dəyişsə də, çoxu bugünkü mənada əsil elmi termin mənasını qoruyub saxlamışdır. Bir sıra terminlər isə mötərizədə verilmişdir: qırtlaq (gərruf), boğaz naxoşluğu (difteriya).

Məsələn sümüklər vaxtında bərkləşməz, bu biçərə uşaqların əksəri “ankliyski” deyilən naxoşluğa mübtəla olar (raxitizm); Uşağın sümükləri ananın bədənində olar-

¹ Azərbaycanı öyrənmə yolu, jurnalı, 1930, №4-5.

kən qırtlaq (gərruf) halətində olur.”¹

N.Nərimanov təkcə qrammatika sahəsində deyil, tibb elminin terminologiyasını da inkişaf etdirməkdə böyük rolu olmuşdur. Müəllif keçici xəstəliklər və onların müalicə üsulları haqqında əsər yazarkən o dövr üçün çətin olan, anlaşılmayan terminlərin izahını mötərizədə vermişdir. Məsələn, difteriya (boğaz naxoşluğu), xolera (vəba), çexotka (vərəm), doktor (həkim), çexotkalı (vərəmli) və s. Bu terminlərin çoxunu ilk dəfə tibb sahəsində N.Nərimanov işlətmişdir.

N.Nərimanovun işlətdiyi tibb terminlərini mühüm bir qismi xalq dilində işlənən terminlərdir. Çünki əsrin əvvəllərində xalq ağır şəraitdə yaşadığına görə tez-tez epidemiyalar baş verirdi. Böyük alim belə vəziyyətdə qəzet vasitəsi ilə xalqa müraciət edirdi. Bu məqsədlə onun “İqbal”, “Həyat (1906) “Bürhani-tərəqqi” (1910), “Yeni iqbal” (1916) qəzetlərində tibbə dair vəba, vərəm, traxoma, alkoqolizm haqqında məqalələri nəşr olunmuşdur. Bu məqalələrdə xəstəliklər haqqında xalqa sadə dildə məlumat verirdi. Əsrin başlanğıcında qorxulu xəstəliklərdən ən dəhşətli xolera sayılırdı. Bu xəstəliyin əlamətləri və müalicəsi haqqında ilk tibb əsərini Azərbaycan dilində 1909-cu ildə N.Nərimanov yazmışdır. O, “Xolera-vəba” əsərində bu xəstəliyin törənməsi, yaranması səbəbləri haqqında yazırdı ki, bir şəhərdə nəhr açıyorsa və həmin nəhrin suyundan əhali içirsə, xolera vəqti əksər ovqat xəstəliyin davamına böylə bir nəhrin suyu səbəb olur; Miqrob havada, suda,

¹Maarif və mədəniyyət, Bakı, 1913, №6.

yerdə gözə görünməyən qurtlardır ki, onları ancaq mikroskop ilə görüyoruz və s. Burada *xolera*, *xəstəlik*, *mikrob*, *mikroskop*, *qurd* terminləri işlənmişdir.

Müəllif çətin fikirləri sadə dildə xalqa çatdırmağa çalışmışdır. Bəzən isə bir sıra terminlərin mənasını sadə dillə izah etməyə çalışmışdır. Məsələn, vərəm naxoşluğunun mikrobu əksər vaxt ağ ciyərdə olub onda qeyri əzalarda tapılıyor. Yəni demək istəyiruz: miqrob havada olursa nəfəs alan da həmin miqrob çəkdiyimiz nəfəslə ağ ciyəərə daxil oluyor, məsələn, vərəm miqrobu (HX). Göründüyü kimi, müəllif fikrini başa salmaq üçün sadə cümlələrlə “vərəm miqrobu” terminini izah etmişdir.

Müəllifin tibbə aid elmi əsərlərində işlənmiş bir sıra - “xolera miqrobu”, “xolera xəstəliyi”, “xolera vaxtı” terminləri azacıq dəyişikliklə indi də işlənməkdədir.

İslam dilinin qanunlarının tibb elminin nailiyyətləri baxımından qiymətli hesab edən N.Nərimanov 1915-ci ildə “Tibb və islam” əsərini yazmışdır. O ilk dəfə islam dininin bir sıra qanunlarının tibb ilə uyğun gəldiyini bu əsərdə elmi baxımdan izah etmişdir. Məsələn, “məlumdur ki, islam bir para heyvanı murdar hesab edir, yəni bu heyvanların dəydiyi qabı və ya heyvana əl dəysə əlləri mütləq qüsl etmək lazımdır. Əslində it zahirən təmiz heyvandır, zira ağzının suyunda cürbəcür mikrob olur. Ona toxunan zaman həmin mikrobların insana keçməsi, xəstəliyə səbəb olması müşahidə edilir. Buna görə də, islam iti haram hesab edir. Yəni ondan qorunmağı vacib bilir. Heyvanlarla ən çox uşaqlar oynayır və xəstəliyə də onlar tez tutulurlar; Yaxud: İtin ağzında dəxi bir mikrob var ki, ondan “exi-

nok” naxoşluğu əmələ gəliyor, yaman bir xəstəlikdir, operasiyasız xilas olmaq qeyri mümkündür.

Müəllifin “Tibb və islam” əsəri də sadə və aydın dildə yazılmışdır. Müəllifin özünün də yazdığı kimi xalq üçün yazılan əsərin dili də sadə olmalıdır. Ona görə də xalqın danışiq dilinə uyğun yazılan bu əsər məzmununa görə geniş oxucu kütləsinin diqqətini cəlb etmişdir. Bununla da, “Tibb və islam” əsəri xalqı oxumağa, elmi məlumatlara yiyələnməyə həvəsləndirməklə yanaşı elmi terminologiyanın inkişafına səbəb olmuşdur. Müəllif sadə dillə xalqa islam dinində haram hesab edilən şeylərin mənasını tibb dili ilə izah edir. Bununla yanaşı, “Tibb və islam” əsərində terminlərin bir çoxu ərəb-fars mənşəlidir: elmi-tibbə, azar, hifzü-bədən, hifzü-səhhət, qüsl, dudşəərdər, dudəlvəhid, vərəm, vəba və s. Dövrün dilini əks etdirən bu terminlərin işlənilməsi də təbii hesab edilməlidir.

N.Nərimanov islam aləmində geniş yayılmış, “qüsl”, “təharət”, “namaz qılmaq” terminlərini izah edərək bunların bədənin sağlamlığı üçün böyük əhəmiyyəti olduğunu əsaslandırır.

Əsrin əvvəllərində əhali arasında traxoma xəstəliyi geniş yayılmışdı. O, 1914-cü ildə doktor Rozanovla birlikdə yazdığı “Traxoma” (gözağrısı) əsərini 1917-ci ildə nəşr etdirmişdir. N.Nərimanov bu dövrdə elmi fikirləri sadə dil ilə məharətlə xalqa çatdırırdı. N.Nərimanov traxoma haqqında yazırdı: “Traxoma dəhşətli bir məruzədir, çünki traxoma qədər heç bir göz ağrısı adamı kor etməz, Traxomanın səbəbi toz və ya torpaq deyil, traxomalı gözün içərisində olan mikroblardır”. Müəllif daha sonra “traxoma” ter-

minini izah edərək yazır: traxoma-göz ağrısı, qədim yunanlar naxoşluğu traxoma deyib adlandırırlar.

Traxoma yunanca “nahamvar” deməkdir. Müəllif öz fikirlərini ifadə etmək üçün ümumişlək sözlər-göz, toz, irin, göz qapağı, torpaq, heyvan, sözlərini termin səciyyə-sində işlətmişdir.”¹

Ümumiyyətlə, N.Nərimanov yaradıcılığında işlənən terminləri mənbəyinə görə üç qrupa bölmək olar:

1. Xalq dilindən alınıb işlənən tibb terminləri: qızılca, yatalaq, zəhər, tiryək, yatalaq, yara, ağ ciyər.

2. Ərəb-fars mənşəli terminlər: hifzü-bədən, elmi-tibb, idareyi-ürfiyyəyi-əskəriyyə, qanuni-əsasi və s.

3. Rus və Avropa dillərindən alınmış terminlər: nervnaya, diaqnoz, rentgen, bakteriya, dizinfeksiya, mikroskop.

N.Nərimanovun əsərlərindən aydın olur ki, onun yaradıcılığında ərəb-fars terminləri azalmağa, Azərbaycan xalq danışığı dilinə məxsus terminlər sabitləşməyə və rus və Avropa dillərindən alınmış tibb terminlərinin sayı artmağa başlamışdır. Bununla yanaşı, o da aydın olur ki, N.Nərimanov Azərbaycan dilinin elmi dilini, qrammatik qayda-qanunlarını mükəmməl bilən bir dilçidir. Onun yaradıcılığında elmi dilin inkişafında diqqəti çəkən məsələlərdən biri də budur ki, o, ərəb dilində olan terminlər üzərində iki istiqamətdə iş aparmışdır: 1. Dilimizdə ərəb dilində işlənən terminləri sadələşdirmişdir. 2. Mümkün olduqca, ərəb dilindəki terminləri işlətməməyə çalışmışdır. Bununla da,

¹ Nərimanov N. Tibb və islam, Həştərxan, 1915 səh.56. Əsər M.F.Axundov adına Mərkəzi kitabxanada saxlanılır. Arx.23 (Г-10/257).

M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, F.Köçərli, S.M.Qəni-zadə, Ü.Hacıbəyov, N.Nərimanov kimi görkəmli ziyalılar ana dilində elmi dilin inkişafı və formalaşmasında, eləcə də onun aktual problemləri haqqındakı mövqeləri tamamilə üst-üstə düşür. Bu baxımdan XX əsrin I rübündə terminologiyada Azərbaycan dilinin daxili imkanları hesabına yaranan terminlərə nisbətən geniş yer verilmişdir. Lakin o dövrün ənənəsindən tam təcrid olunmaq qeyri-mümkün idi. Bu da elmi əsərlərin dilində çətin ərəb-fars sözlərinə geniş yer verilməsi ilə bağlı idi. Eləcə də ictimai-siyasi həyatla bağlı və mətbuatın rolunun artması ilə əlaqədar Azərbaycan dilində yeni terminlərin yaranması və onların əsərlərdə izahının müxtəlif şəkildə verilməsi yeni terminoloji lüğətlərin yaranmasını zəruri etdi. Yeni ictimai-siyasi görüşlər, elm və mədəniyyətin sürətli inkişafı, orta və ali məktəblərin, elmi-tədqiqat müəssisələrinin təşkili, mətbuatın sayının artması, dərsləklərin, elmi əsərlərin Azərbaycan dilində yazılması dilin ictimai funksiyasının genişlənməsinə təkan verdi.

N. NƏRİMANOV VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏTBİQİ PROBLEMLƏRİ

Görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimi Nəriman Nərimanovun çoxşaxəli fəaliyyəti nəticəsində yeni ədəbi-siyasi, elmi, mədəni irs meydana gəlmiş, bütövlükdə fəaliyyəti xalqın azadlığı, müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə həsr olunmuşdur. Onun elmi, bədii və publisistik irsi milli ideologiyanın əsasında dayanır və milli mübarizənin, dövlətçiliyi düşündürən, narahat edən köklü suallara N.Nərimanovun əsərlərində, mübarizə yolunda tapmaq mümkündür. Özündən sonra zəngin irs qoyan ədibin fəaliyyətinin ana xəttini xalqı oyanışa çağıran haqq səsi idi. XIX əsrin axırı, XX əsrin başlanğıcı Azərbaycan xalqının ictimai fikir tarixində ziddiyyətli, mürəkkəb, həm də çox zəngin inqilabi, siyasi mübarizələr dövrü idi. Bu dövrdə N.Nərimanov Azərbaycanda maarifçilik ideologiyasını inkişafında və ictimai fikir tarixində görkəmli rol oynamış şəxsiyyətlərdəndir. Onun maarifçilik baxışları dövrün ictimai-siyasi hadisələrini obyektiv dərk etməyə imkan verir. Bunun üçün də fəaliyyəti dövründə xalqın tarixini, ədəbiyyatını, milli mədəniyyətini yaşatmağa, öyrətməyə çalışmış, zəhmətkeş kütlələrin azadlıq əldə etməsi üçün yeni yollar axtarmışdır. Xalqın maariflənməsi üçün yeganə yol kimi N.Nərimanov Azərbaycan dilində mətbuatın inkişaf etdirilməsini əsas hesab edərək ziyalıları bu yolda böyük hüner göstərməyə çağırırdı. Maarifpərvər ədib ziyalıları mətbuata fəqir münasibəti aradan qaldırmağa, qəzet və jurnala kütlələrdə mənəvi tələbat oyatmağa çağıraraq yazırdı ki,

əgər Zaqafqaziyada Azərbaycan dilində qəzet çıxsas, onda cəmiyyət də ana dilində qəzet oxuyaraq, özünün nə etməli olduğunu, nədə geri qaldığını başa düşərdi. Ədib Azərbaycanda Şərqi demokratik məsləkli mətbuatını geniş yaymaq üçün əqidə dostları ilə sıx əlaqə saxlayırdı. Onlara xeyrixah işdə öz köməyini əsirgəmirdi. Bunun üçün Şərq ölkələrində çap olunan “Tərbiyyat”, ”Nasəri”, “Həblül-mətn” qəzetlərinin Ümumrusiya üzrə baş müvəkkili idi. Eyni zamanda bu dövrdə nəşr olunan demokratik fikirli bir çox qəzetlərə məqalələr yazıb nəşr etdirirdi. Bu məqalələrdə məktəb, teatr, xeyriyyə cəmiyyətləri, elmin mahiyyəti haqqında fikirləri öz əksini tapmışdır. Azərbaycan dilində mətbuat orqanı yaratmaq təşəbbüsləri də bu dövrlə bağlıdır. 1989-cu ildə mətbuat işləri üzrə baş idarəyə müraciətində Azərbaycan dilində “Təzə xəbərlər” (rus tərcüməsi ilə birlikdə) adlı həftəlik qəzet çıxarmaq arzusunda olduğunu bildirirdi. Mütəfəkkir bu qəzetdə Azərbaycan və rus həyatındakı hadisələri doğru-düzgün işıqlandıracağına və mədəniyyətin tərəqqisinə kömək edəcəyini bildirirdi. Çünki “Əkinçi”dən sonra nəşr olunan “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə” və “Kəşkül” qəzetləri bağlandıqdan sonra Azərbaycan dilində nəşr olunan mətbu orqan yox idi. Belə bir şəraitdə yeni qəzetin yaradılmasını zəruri hesab edirdi. Bununla da xalqın mədəni tərəqqisi, müstəqillik əldə etməsi üçün bütün gücü, bacarığı ilə çalışırdı. Ədibin fəaliyyəti öz nəticələrini verdi. 1916-cı ildən bir sıra qəzetlər nəşr olundu. Bu dövrdə nəşr olunan “Yeni iqbal” qəzetində nəşr olunan “Dərdlərimizin əlacı” məqaləsində müəllif yazırdı: “Mətbuatımızın vəzifəsi ümumi millətin işlərini bil-

mək, bilib də təhlilində aciz qalmamaq və daim millətin hüququnu mühafizət etməkdir. Belə bir ağır vəzifə bir adamın işi deyil, bu yolda lazımınca işləmək üçün elmi qüvvət lazımdır. Ona görə biz deyirik: Madam ki, mətbuatımız meydanında elmi, fənni qüvvət yoxdur, qəzetlərimizin camaata lazımınca mənfəəti və təsiri olmayacaqdır.¹”

Mətbuatı cəmiyyətin dərdlərini, millətin səsini, istəklərini əksi hesab edərək yazırdı: “Hər zamanda deyilmiş ki, mətbuat ikinci bir dövlət qüvvətindədir. İndi demək olmaz qəzetlərimizi oxumurlar. Bir qəzetənin müəyyən bir məsləki olursa, müəyyən də oxucusu olacaqdır. Müəyyən oxucu müəyyən bir qəzeti oxuyarsa, mürur ilə bu məsləkdə tərbiyə tapar, öyrəşər, sevər. Bir gün haman qəzetə olmaz isə bir şey itirmiş kimi özünü hiss edər. İndi mətbuatımızda böylə bir məslək varsa, əlbəttə müəyyən oxucular da olacaqdır².” Bununla da doğma dildə mətbuatın olmasını xalqla ziyalılar arasında körpü hesab edirdi.

Böyük ədib dövrü mətbuatın və kitabların köməyi ilə oxucuların nəzərində möcüzə yaratmışdır. Dünya hadisələrinin mətbuatlarda işıqlandırılması, qiraətxananın açılması din xadimlərini qıcıqlandırsa da onlar yeni nəşr olunan qəzetləri oxuyurdular. Bununla da N.Nərimanov ictimai fəlakətdən xilas yolunu elm, maarif və mədəniyyətdə görürdü. Xalqın maariflənməsi üçün yazırdı ki, elm dalınca gediniz deməkdənsə, elmi oxutmaq lazımdır. Haman elm araya gələrsə xalqın beyni açılar, özünü tanıyar, özü ilə özgəyə fərq qoyar, həyat mübarizəsini düşünər və axır-

¹ N.Nərimanov. Seçilmiş əsərləri, Dərdlərimizin əlacı, səh.353

² Yenə orada, səh.352.

da bir məslək-əqidə tutub gedər. Camaat elm nə olduğunu, düşünərsə onu sevər. Alim adamın qədrini bilər, bilib və ciddü-cəhd edər ki, camaat və cəmiyyətin işlərini adamlara tapşırırsın. Bunun üçün qəzetlərdə elmi məqalələrin nəşr olunmasını camaata böyük xidmət hesab edirdi. Yazırdı ki, doğrudur, fəqət indi haman Napalyon qəbirdən baş qaldırıb onu Rusiyadan qaçıran qarın səngərlərdə əriyib buğlanmağını görsəydi, yəqin deyərdi müharibə üçün lazımdır: əvvəla elm, ikincisi elm, üçüncü elm. Fəqət beynimizin pası o qədər qalın düşübdür ki, gözümüzün korluğu bir dərəcəyə çatıbdir ki, biz yenə deyirik, iş görmək üçün ən əvvəl pul lazımdır¹. Müəllif tərəfindən bu fikirdə olan ziyalılar tənqid edilirdi.

Millətin inkişafının çıxış yolunu özünü dərk etməsində görür və N.Nərimanov “Dərdlərimizin əlacı” məqaləsində yazırdı: Məsləkimizə müvafiq təsəvvürümüzü zamanın böylə bir vaxtında mümkün olduqca aşkar yazmışdıq və fikrimizin xülasəsi də bu idi: bir millət özünü tanımayınca, hüququnu düşünməz. Tanımaq üçün də milli dil, milli məktəb, milli mətbuat, milli ədəbiyyat lazımdır². Bunların da meydana gəlməsi və tərəqqisi bizim üçün hürriyyətə bağlıdır. Xüsusilə, Azərbaycan dilinin təlim-tədris məsələsi müzakirə olunarkən N.Nərimanov yeni dərş proqramı düzəltməyi, ana dilinin yeni təlim kitablarının yazılmasının vaxtı çatdığını yazır və müəllimləri millətin dərdinə əlac axtarmağa, dövlətin qarşısında yeni tələblər

¹ N.Nərimanov. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərənəşr, 1985, səh.355

² N.Nərimanov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Azərənəşr”, 1905, səh. 351.

qoymağa çağırırdı. Dövrü mətbuatda onun ədəbi-tənqidi, elmi-nəzəri və bədii əsərləri nəşr olunurdu. Daim Azərbaycanda maarifin, ədəbiyyatın yüksəlişinə çalışır, geniş ədəbi məclislərdə, tənqid-təbliğ teatr tamaşalarında, yarıdıcılıq müşavirələrində ziyalılara tərəqqi yollarını təbliğ etmişdir. Belə bir dövrdə N. Nərimanov inqilabi hərəkata rəhbərlik etmiş və çarizmə qarşı mübarizə aparan həm ictimai-siyasi xadim kimi, həm də ədəbi dilin təkmilləşdirilməsində, bədii, publisist və elmi üslubunun inkişafında, lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində, dil normalarının tətbiqi və tədqiqində görkəmli alim və publisist kimi fəaliyyət göstərmişdir. Xalqın həyatını, onun keçmişini, gələcəyini ürək yangısı ilə düşünən mütəfəkkir həm bədii əsərlərində, həm də publisistik məqalələrində Azərbaycan ədəbi dilinin saflığı və təmizliyi uğrunda fəal mübarizə aparmışdır. Bu isə onun ana dilinə dərin məhəbbətindən irəli gəlirdi. Ana dili sözünün mənasını açmağa çalışsın ədib "Həyat" qəzetinin 15 avqust 1906 - cı il tarixli sayında "Nər" imzası ilə çap olunmuş "Bu gün" adlı məqaləsində yazırdı: "Ana dili! Nə qədər rəfiq, nə qədər ali hissiyyəti-qəlbiyyəyə oyandıran bir kəlmə! Nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzəmətli bir qüvvə! Ana dili! Bir dil ki, mehriban bir vücut öz məhəbbətini, şəfqəti-mərdanəsini sənə o dildə bəyan edirdi. Bir dil ki, sən daha beşikdə ikən bir layla şəklində öz ahəng və lətafətini sənə eşitdirib, ruhun ən dərin guşələrində nəqş bağlayıbdır! Bir dil ki, həyat və kainat haqqında o dil sayəsində bir fikir hasil edibsən, cisim və ruhun olduğu mütəvadi o dildə tələb eləyibsən... Bir dil ki, ibtida o dildə yaxşı-yamanı bilibsən, səni

yaradanı tanıyıbsan, haman dil, diyari-qürbətdə, biganələr içinə düşəndə ona həsrət qalırsan. Lakin ittifaqən onu eşidəndə ürəyin döyünməyə, üzün gülməyə başlayır, cəmi əsabın təhəyyüc edir; beynin, fikrin, xəyalın işləməyə başlayır, bir dəqiqənin ərzində vətəni gözünü qabağına gətirirsən.” Yaxud da, “qərib vilayətdə bir musiqi milli havalardan bir şey çalır. Sən cəmi vicudunla, cəmi ruhunla qulaq asırsan, həmi qəmgin, həmi də şad olursan. Həqiqət nə halda bulunmağın dürüst anlamırsan. Ancaq musiqiçilərə istəyirsən deyəsən: Çalınız əfəndim, çalınız! Çünki bu çaldığımız ahəng mənim qəlbimin ruhumun ən dərin guşələrindən xəbər verir!.. Elmi-musiqiyə heç aşna olmasa, yenə belə bir halətdə bulanacaqsan¹”. XX əsrin mütəfəkkiri N.Nərimanovun bu yazılarında ana dilinin tək cə milli mənləyin deyil, həm də milli yaddaşın, milli özünüdərkən ən ali simvolu, kodu və açarı olduğu əsaslandırılır.

Dili xalqın varlığı hesab edən mütəfəkkirin yaradıcılığının ana xəttini dil və əlifba problemi təşkil edir. Millətin gələcəyini düşünən, müstəqilliyi, istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə aparan görkəmli ictimai-siyasi xadim maariflənmənin əsasında dil və əlifba probleminin dayanmasını məqalələrində xüsusi qeyd edirdi. Hələ Qori müəllimlər seminariyasında oxuyarkən ana dilinin tədrisinin vəziyyəti, bu dilin zənginliyi, qədim bir tarixə malik olması, lakin aparılan siyasətin düzgün olmaması onu düşündürürdü. Ana dili məsələləri onun bədii və publisistik yazılarının daimi mövzularından olmuşdur. 1906-cı ildə “Həyat” qə-

¹ Həyat qəzeti, 1906, 15 avqust

zetində yazırdı: "Azərbaycan dili lazımsız dərslərdən hesab olunur və bilmərrə unudulur, axırda Azərbaycan dilinə bir dərəcədə həqarətlə baxılır ki, oranı bitirən müəllimlərimiz Azərbaycan əlifbasını da bilmirdilər." "Mühüm bir məsələ" adlı bir-birinin ardınca çap etdirdiyi məqalələrində ana dilinin tədrisinin genişlənməsi və onun problemləri haqqında yazır və çar hökumətinin siyasətini pisləyirdi. Gimnaziya və realni məktəblərdə proqramlarda ana dilinin tədris olunmaması, yaxud da az saatların verilməsini savadsızlığın mənbəsi hesab edirdi. Gimnaziya da çar hökumətinin ruslaşdırmaq siyasətini tənqid edir, 1892-ci ildən aparılan bu siyasətin gətdikcə sürətlənməsini faktlarla xalqa, ziyalılara izah edirdi. Ana dilinin tədrisi zamanı tədris vəsaitinin yoxluğu onu narahat etmiş, bu vəziyyətin aradan qaldırılması yollarını düşünmüşdür. Bakı gimnaziyasında 1899-cu ildə Azərbaycan dili müəllimi olduğu zaman bir il ərzində üç dərslik yazmışdır. Bu kitablar xalqın maariflənməsi üçün faydalı dərsliklər idi. Azərbaycan dili dərslərinin səmərəsini artırmaq məqsədi ilə, çətin şəraitdə yazılmış "Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi" kitabı ondan əvvəl yazılmış dərsliklərdən sadəliyi, aydın izahı ilə fərqlənirdi. Əsərin ön sözündə durğu işarələri və onların işlədilməsi qaydaları, Azərbaycan dilinin sintaktik xüsusiyyətlərinə aid daha geniş məlumat verilmişdir. Əlifba islahatının aparılması, onun faydası haqqında "Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi" kitabının müqəddiməsində yazırdı. Vahid yazı qaydasının olmaması, bir sıra hərflərin bir neçə cür "qaydasız" yazılmasının mənfi nəticələri təhlil edilir, ərəb və fars dillərinin

mənfi təsirinə qarşı çıxır, bu əlifbanın yazıda əmələ gətirdiyi mənfi cəhətlər göstərilirdi. Müəllifin fikrincə, bir dilin yazısı nə qədər asan olarsa, dil bir o qədər tez intişar tapar və xalq da bundan fayda qazanar. N.Nərimanov yazırdı ki, türk-Azərbaycan dilini çətin edən, əvvəla bu əlifbada saitlərin (müsəvvətə) az olmasıdır. Qeyd edirdi ki, saitlər nə qədər çox olsa, sait səsləri nə qədər tez aşkar etsək, yazı da o qədər asan olar. Ərəb yazı sisteminin dilimizin hərfələrinə uyğun olmadığını, Azərbaycan yazı sistemini mürəkkəbləşdirmə səbəblərini müəyyənləşdirərək yazırdı: “Ərəb dilində bir səsli hərfin neçə nişan ilə yazılmağına səbəb odur ki, ərəb dilində hər hərfin bir məxrəci var və məxrəcə görə hansı hərf yazılmağı məlum olur və kəlmələrin mənaları dəyişilir, amma o kəlmə bizim dildə qarışıbdır¹”. Bununla da, Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında olan bu problemlərin aradan qaldırılması zərurətindən bəhs edir və aradan qaldırmaq yollarını göstərərək yazırdı ki, ümid edirik ki, əhli-qələm qardaşlarımız yazımızda olan bu müşkülata diqqət edib, yuxarıda zikr olunan nöqsanları bir-bir yazımızdan götürərlər. 1899-cu ildə yazdığı 47 səhifəlik bu kitabda orfoqrafiya, əlifba məsələsi, vahid yazı qaydalarının problemləri haqqında fikirlərini vermişdir. N.Nərimanovun milli dövlətçilik baxışlarında Azərbaycan dilinə qayğı başlıca yer tutmuşdur. Ədib yazırdı: “Mən bu sərf və nəhvi o vaxtlar yazmışam ki, “millətçilər” o vaxt hələ türk (Azərbaycan) dilinin sərf və nəhfi olduğunu bil-mirdilər.” Sonralar bu kitab təkcə Azərbaycan məktəblə-

¹ N.Nərimanov. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərneşr, səh.230.

rində deyil, Krım, Türküstan, Dağıstan məktəblərində tədris üçün əsas dərsliklərdən olmuşdur. A. Abdullayev yazırdı ki, N.Nərimanovun bu dərsliyi uzun müddət məktəblərimizdə azərbaycanlı uşaqlara dilimizin qayda və qanunlarını öyrədən faydalı bir dərslik kimi istifadə olunmuşdur. Sonralar dərsliklər yazılarkən bu qrammatika kitabından bir mənbə və metodik vəsait kimi istifadə edilmişdir. Eləcə də “Müsəlmanlar üçün müəllimsiz rus dilini öyrənməkdən ötrü asan kitabça”, “Müəllimsiz türk dilini öyrənməkdən ötrü ruslar üçün asan kitabça” əsərini yazıb nəşr etdirmişdir. Onun əsas məqsədi Azərbaycan dilini ruslara, rus dilini isə azərbaycanlılara öyrətmək idi. Buna görə də dərslikdə qrammatikanın nəzəri məsələlərinə deyil, praktik cəhətlərinə üstünlük verilmişdir. Dərslik yazılan zaman onun əsas tələblərinin nəzərə alınması haqqında ön sözdə geniş məlumat vermişdir. Müəllif bu tələbləri nəzərə alaraq yazdığı dərslikdə sadədən mürəkkəbə doğru prinsipi əsas götürülərək nəzəri və praktik məsələlər bir-birini tamamlayır. Azərbaycan dili haqqında yazdığı bu dərsliklər onun metodist kimi doğma dilinə məhəbbətini əks etdirməklə yanaşı, zəngin bir dil olan Azərbaycan dilinə ziyalıların diqqətini cəlb etmək idi. Tədris üçün yazılan bu kitablar məktəblərdə olan ehtiyacları ödəməklə yanaşı, yeni dərsliklərin yazılma istiqamətlərini müəyyənləşdirdi.

N.Nərimanov müəllim, pedaqoq, həkim, yazıçı olmaqla bərabər görkəmli ictimai-siyasi xadim idi. Onun yaradıcılığında ana dili məsələsinə sırf siyasi məsələ kimi yanaşılırdı. Müseyib Məmmədov yazırdı: “Azərbaycan dili, onun tədrisi və inkişafı N.Nərimanovu ən çox məşğul

edən, onu həyatı boyu düşündürən məsələlərdən biri olmuşdur. Ana dili məsələsi N.Nərimanovun demokratik fikirli müasirlərinin əsərlərində maarif cəbhəsindən, realizm cəbhəsindən işıqlandırıldığı halda, o özü bunu milli məsələnin bir hissəsi kimi həll etməyə çalışırdı¹.” Nəriman Nərimanov ana dili məsələsini milli məsələnin bir hissəsi kimi həll etməyə çalışırdı. Buna görə də böyük ədibin mübarizəsi həm də çarizmin milli-müstəmləkə zülmünə qarşı bir mübarizə idi.

Siyasi fəaliyyətində də ictimai xadimi ən çox düşündürən məsələ ana dili məsələsi olmuşdur. 1920-ci il aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə N.Nərimanovun sədrliyi ilə Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsi yaradıldı, aprelin 28-də isə Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin iclasında Xalq Komissarları Şurasının tərkibi təsdiq edildi. Mayın 16-da Bakıya gələn N.Nərimanov yüksək vəzifələrin icrasına başladı. Böyük xalqçı N.Nərimanovun dövlət rəhbəri olması böyük faktor idi. Hakimiyyətinin ilk anlarından Cümhuriyyət dövründə olan - dil, əlifba, imla, elmi tərəqqi ilə bağlı yeni yaranan termin məsələləri müzakirə olunmağa başlandı. AXC dövründə ziyalılar tərəfindən latın qrafikalı türk əlifbasına keçmək üçün hazırlanan layihələr yenidən müzakirə olunurdu. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən ərəb əlifbasının yeni əlifba ilə əvəz edilməsi ilə bağlı tədbirlər keçirilirdi. İnqilabi fəaliyyətə başladığı ilk illərdən N.Nərimanovu düşündürən məsələlərdən biri də çar rejimi tərəfindən “tatar dili” adlandı-

¹ M.Məmmədov. Nərimanov və ana dili. Bakı, “Elm”, 1971, səh.4.

rılaraq, hər vasitə ilə sıxışdırılan Azərbaycan dilinin hüquqlarını qorumaq idi. Çar hökuməti rus dilinin məcburi dövlət dili kimi tətbiqinə dövlətin əsasını təşkil edən hakimiyyət birliyinin bir aləti, əsarət vasitəsi kimi baxırdı. Bu dövrdə dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsindən söhbət gedə bilməzdi. 1905-ci il 17 oktyabr manifestindən sonra 1906-cı ildə Rusiya imperiyasının “Əsas dövlət qanunları” yenidən işlənilib qəbul edilərkən (ilk dəfə 1832-ci ildə), inqilabın təsiri ilə mütləqiyyətin burjuva islahatlarına meylini nümayiş etdirməli olduğu halda belə, dil məsələsində güzəştə yol verilməmişdir. Qanunda yazılmışdı ki, rus dili ümumdövlət dilidir, orduda və donanmada, bütün dövlət təsisatlarında və ictimai qurumlarda işlədilməsi məcburidir. Qanunun 3-cü maddəsində göstərilirdi ki, Dövlət təsisatlarında və ictimai qurumlarda yerli dillərin və ləhcələrin işlədilməsi xüsusi qanunlarla müəyyən edilir. Bir ziyalı kimi təhsil aldığı dövrdə də bu proseslərə öz məqalələrində etirazını bildirən görkəmli ictimai xadim ilk gündən Cümhuriyyətin işlərini davam etdirməyə başladı. N.Nərimanov Azərbaycan dilini sıxışdıran kommunistlərin mövqeyinin çar Nikolayın mövqeyi ilə üst-üstə düşdüyünü vurğulayaraq onları çəkinmədən şovinist adlandırmışdır. Şovinistlər ancaq Azərbaycan dilini sıxışdırmaqla kifayətlənmirdilər, onların irəli sürdükləri mülahizələr arasında belə bir fikir də var idi ki, sovetlərin Azərbaycana gəlməyi “rus torpaqlarının toplanması” ideyasının reallaşmasıdır. N.Nərimanov bunlara da cavab verərək deyirdi ki, bu, rus torpaqlarının toplanması deyil, sadəcə müxtəlif millətlərə mənsub fəhlələrin toplanmasıdır. 1921-

ci il may ayının 6-19-da keçirilmiş Ümumazərbaycan Şuralar Qurultayının birinci çağırışında (sonrakı illərin redaksiyasında: I Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı) Xalq maarif komissarı D.Bünyadzadənin məruzəsi üzrə qəbul edilmiş qətnamə ilə ali təhsil sistemində dil məsələsi tənzimlənirdi. Həmin illərdə Azərbaycanın ali məktəblərində təhsil tamamilə rus dilində aparılırdı. Qurultayın qətnaməsi ilə ali təhsil sistemində ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin tədrisi tətbiq edilməli idi. Qətnamənin 2-ci maddəsində qeyd olunurdu ki, Azərbaycanın dövlət mədəniyyətini yüksəltmək üçün türk dili və mədəniyyətinin öyrənilməsi lazımı səviyyədə təşkil etməkdən ötrü Azərbaycan Dövlət Universitetinin və Politexnik İnstitutunun bütün fakültələrində türk dilinin tədrisi məcburi elan edilsin. Nəzərdə tutulurdu ki, Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrini bitirən şəxslər yalnız Xalq Maarif Komissarlığının müəyyən etdiyi həcmdə türk dilini bilmələrini təsdiq edən xüsusi yoxlamadan keçəndən sonra ali təhsil haqqında vəsiqə ala bilərlər. Ali təhsil müəssisələrinin bütün elmi işçilərinə və ordinatorlarına bir vəzifə olaraq tapşırılırdı ki, öz ixtisas məsələlərini öyrənməklə yanaşı, türk dilini də proqram əsasında və müvafiq ali təhsil müəssisəsi şurasının nəzarəti altında öyrənsinlər. Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində ana dilində təhsilə başlanana qədər həmin qətnamənin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Azərbaycan Sovet hökumətinin qarşısında əsrlərlə həllini tapmamış ən mürəkkəb məsələ - dövlət idarələrində Azərbaycan dilini tətbiq etmək məsələsi dururdu. Bu məsələlərin həlli istiqamətində mühüm işlər aparılırdı. 1921-ci il fevralın 8-də Azərbaycan

İnqilab Komitəsi sovet idarələrində kargüzarlığın rus və türk dillərində aparılmasını tətbiq etmək haqqında belə bir əmr vermişdir: “Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin bərpası ilə əlaqədar həm mərkəzdə, həm də yerlərdə bütün idarə və müəssisələrdə kargüzarlığın rus dilində aparılması, respublikada inzibati-təsərrüfat quruculuğunun təşkili sahəsində Sovet hakimiyyətinin bütün tədbirlərinin həyata keçirilməsi işinə əngəl törətdiyinə və əsasən yalnız türk dilini bilən və anlayan geniş zəhmətkeş təbəqələrinin bu idarələrin işində bilavasitə və fəal iştiraka cəlb olunmasına imkan vermədiyinə və bununla da onları əslində bu işdən kənarlaşdırdığına görə bu əmrlə bütün idarə və müəssisələrə təklif olunur ki, bu əmrin dərc olunduğu gündən etibarən üç ay ərzində həm mərkəzi idarələrdə, həm də yerlərdə onların tabeliklərində olan idarə və müəssisələrdə bütün kargüzarlığın paralel olaraq türk dilində aparılmasını tətbiq etsinlər”. 1921-ci il aprelin 27-də Azərbaycan ziyalılarının yığıncağında N.Nərimanov, məruzəsinin ikinci hissəsində Azərbaycan idarələrində işlərin türk dilində aparılacağından bəhs etmişdi. N.Nərimanov yazırdı ki, Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsi bu barədə əmr vermiş, üç aylıq möhlətdən sonra idarələr, təbii ki, bu qayda ilə işləməli olacaqlar. Bunun üçün, əlbəttə ki, savadlı adamlar lazımdır. Nəhayət, məsələyə hüquqi nöqteyi-nəzərinə də baxmaq olur. Türk dili Azərbaycanda dövlət dili elan olunmuşdur, ona binaən öz hüquq və imtiyazına tamamilə malik olmalıdır. N.Nərimanovun Azərbaycan dilinin hüquqları uğrunda apardığı mübarizə ardıcıl və prinsipial səciyyə üz tətbiqini tapdı. Azərbaycan dilinin qorunması və

inkışaf etdirilməsi üçün 1920-ci il iyulun 3-də Xalq Maarif Komissarlığı latın qrafikasına keçid haqqında qərar qəbul etdi. Xalq Maarif Komissarlığının 1921-ci il 5 yanvar tarixli əmri ilə artıq bu keçidin yolu müəyyənləşdirildi. Yazı qrafikasının dəyişdirilməsi ideyasını xalq arasında yaymaq məqsədi ilə qəzalarda şöbələr təşkil olundu. N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə Azərbaycanda yeni əlifbaya keçmək üçün iki Komissiya yaradılmışdır. Yeni yol qəzetində yazılırdı ki, bunlardan biri ərəb əlifbası yerinə latın əlifbasına keçid üçün material hazırlamalı, digəri ərəb əlifbasının islah yollarını müəyyənləşdirməli idi. Lakin ikinci Komissiya fəaliyyətsiz olduğuna görə birinci komissiya əsasında fəaliyyətdə olan Əlifba Komitəsi təşkil olundu. Bu dövrdə bir çox təşkilatlar, eləcə də İstanbuldan gələn bir çox ziyalılar əlifba təşkilatına etirazını bildirir yeni əlifbanın qəbul olmasına qarşı çıxırdılar. Lakin N. Nərimanov ziyalıların iclasında “yeni əlifba məsələsini qət etməliyik. Əksər ziyalılar latın əlifbasını qəbul etmək fikrindədir, bu isə həyatımızda böyük bir inqilabdır”- deyə onları yeniliyə səsləyirdi. 1921-ci il dekabr ayının 30-da Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti yanında əlifba müşavirəsi çağırılır və bu müşavirədə Yeni Əlifba Komitəsi təşkil olunur. 1922-ci il dekabr ayının 30-da Yeni Əlifba Komitəsinin latın əlifbası əsasında tərtib etdiyi layihəsi elan olunur. 1922-ci ilin mart ayında N.Nərimanovun təklifi ilə S.Ağamalioğlunun rəhbərliyi ilə Komissiya yarandı. Həmin ilin iyul ayında Komissiya Yeni Türk Əlifbası Komitəsinə çevrildi. Bu komitə qəzet və jurnalların yeni əlifbaya keçməsi, mətbəələrdə latın şriftli məşinlərin quraşdırılması

işində müəyyən uğurlar qazanmışdı. Komitənin təklifi ilə Azərbaycan MİK 1922-ci ilin oktyabrın 20-də idarə və müəssisələrin kargüzarlıq işlərinin yeni və köhnə əlifba ilə paralel işlənməsi haqqında dekret verir. O vaxt Azərbaycanda yazı və dilin səs sistemi arasındakı münasibəti düzgün qiymətləndirə bilən, dilimizin fonetik sisteminə uyğun hərfi işarələr sistemindən ibarət bir əlifba tərtib edilməsi geniş müzakirə olunmuşdur. Həmin layihə fonetik prinsip əsasında tərtib edilmiş, Azərbaycan dilinin bütün fonemlərinin işarələri düzəldilmişdir. Hərflərin böyük əksəriyyəti latın əlifbasındakı hərflərlə üst-üstə düşürdü. Komitə yeni əlifbanın tətbiqi və öyrənilməsi sahəsində geniş təbliğat aparırdı. 1922-ci ildə Kommunist qəzetində yeni əlifbaya qarşı çıxanlara N. Nərimanov belə cavab vermişdir: “Bizə deyirlər ki, yeni əlifbanı qəbul ediriksə, sədilərimizin, mollayi rumilərimizin yazdıqları puç olacaq. Lakin biz əlifbamızı bu gün düzəltməsək, on il bundan sonra bu inqilabı edəcəklər. O vaxt nəinki biz, hətta bizim uşaqlarımızı da Sədini, Mollayi Rumini, Vaqif və başqalarını asanlıqla oxuyacaqlar.” Bu müzakirələr ərəb əlifbasının dəyişdirilməsinin vacibliyi zərurətini şərtləndirdi. N.Nərimanov 1922-ci il dekabrın 3-də Tiflisdə Türk dram teatrının binasında yeni qrafika haqqında məruzə ilə çıxış edərək onun dəyişdirilməsi haqqında daha cəsarətli olmağa çağırmışdır. Bu nitq haqqında Tiflisdə çıxan “Zarya Vostoka” qəzetinin 6 dekabr tarixli nömrəsində Əziz Şərif N.Nərimanovun mövqeyini alqışlayan məqalə ilə çıxış edərək onun nitqindən parçalar vermişdir: “Biz ləngiyə bilmərik, bir ətrafa baxın! Bütün xalqlar irəli gedirlər! Bir

dəqiqə də gözləmək olmaz!” Görkəmli ictimai xadim yeni əlifbaya keçməyin yolları haqqında yazırdı ki, yeni əlifba tədrisən nəşr olunacaqdır. Onunla bərabər ərəb əlifbası da qalacaqdır. O vaxta qədər ki, millət özü yeni əlifbanı lazım, qayət yüngül və əlverişli olduğunu təqdir edib, latın hürufatı ilə yazılmış əlifbanı qəbul edəcək və eyni zamanda əski əlifbasının əsassızlığını anlayaraq onu da rədd edəcəkdir. 1921-ci il dekabrın 30-da Darülmüəllimin binasında qrafıkaya həsr edilmiş xüsusi birinci konfrans oldu. Konfransda N.Nərimanov demişdir: “İndi ixtiyar özü müzdədir. Hərgah biz indi bu əlifbaya keçməsək, o zaman on ildən sonra bu əlifba özü-özünə itəcək. Odur ki, indi keçməli və elə etməli ki, on ildən sonra olacaq ədəbiyyatı zəhmətkeş balaları oxuya bilsinlər”. M. F. Axundovdan gələn ideyaları həyata keçirmək, xalqın maarif və mədəniyyətdə qabaqda olması üçün əlifbanın qəbul olunmasını əsaslandıraraq yazırdı ki, insan yaradıcı olmalı, bəşəriyyətə lazım olan şeyləri icad etməlidir. Bundan ötrü bilik və elm lazımdır. Bilik üçün də asan əlifba... Xülasə bu çətin əlifbanın nə qədər çətinliklər törətdiyini, nə qədər vaxt itirdiyini ancaq müəllimlər yaxşı bilir.

Latın qrafıkası əsasında yeni əlifbaya keçmək üçün ölkəmizdə ilk təşəbbüs Azərbaycan ziyalıları tərəfindən göstərildi. Azərbaycan hökuməti yeni əlifbanın ərəb əlifbası ilə yanaşı ədəbi dildə rəsmi işlənməsi haqqında qərar çıxartdı. 1922-ci ildə N.Nərimanovun başçılıq etdiyi xüsusi komitə geniş müzakirələrdən sonra latın qrafıkası əsasında yeni Azərbaycan əlifbasının layihəsini mətbuatda dərc etdirdi. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və

Xalq Komissarları Şurası 1924-cü ildən başlayaraq, ərəb əlifbası ilə bərabər, yeni əlifbanın rəsmi olaraq dövlət əlifbası kimi qəbul etmək haqqında dekret imzaladı. Həmin dekretə göstərilirdi ki, bütün idarə, təşkilat və müəssisələr yeni əlifba ilə yazılmış hər bir ərəzə və sənədləri qəbul etməlidirlər, kargüzarlıq işləri hər iki əlifbada aparıla bilər. Yeni türk əlifbasına keçid Azərbaycan xalqının maariflənməsində, beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsində mühüm hadisə idi. Bu hadisəni milli ziyalılar da müsbət hal kimi qiymətləndirmişlər. Bütün ömrü boyu əlifba, ana dilinin inkişafı uğrunda mübarizə aparan N.Nərimanov hakimiyyətə gələndən sonra da bu işi ardıcıl olaraq davam etdirmiş, onun tətbiqi yollarını müəyyənləşdirmişdir. Bütün idarələrdə yazı işinin rus dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilində də aparılması barədə sərəncam vermişdir. İnqilab Komitəsinin xüsusi dekreti ilə məktəblərdə “Ana dili”nin tədris olunması qərara alınmış, kadr çatışmazlığı ilə əlaqədar olaraq, məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi işi genişləndirilmişdir. Azərbaycan dilində kadrların hazırlanması üçün xüsusi dərnəklər təşkil edilmişdir. İnqilab Komitəsinin əmri ilə bütün dövlət idarələrində kargüzarlığın Azərbaycan dilində aparılması haqqında qərar qəbul olunmuş, dövlət idarələrində işləyən kadrların seçilməsində Azərbaycan dilini bilənlərə xüsusi qayğı göstərilməsi barədə təkliflər hazırlanmışdır.

Bu dövrdə dərsləklərdə, elmi əsərlərdə terminləri ifadə etmək üçün ərəb və fars dillərinə məxsus o qədər söz və tərkiblər işlədilirdi ki, onları başa düşmək üçün xüsusi izah tələb olunurdu. XX əsrin 20-ci illərindən Azərbay-

canda elm və mədəniyyətin inkişafı, ibtidai və orta tədris müəssisələrinin yaranması, elmi-tədqiqat müəssisələrinin təşkili elmi terminologiyanın sistemli şəkildə inkişafına təkan verdi. Zamanın tələbinə uyğun bütün elm sahələrinə aid terminlər yaradılmalı, sürətlə inkişaf edən elmin tələblərinə cavab verməli idi. Azərbaycan dilində dövrün tələblərinə uyğun terminologiya inkişaf etdirmək zərurəti yaranmışdır. Bu dövrdə nəşr olunan “Yeni yol” qəzeti bunu tənqid edir və yazırdı: “...dilimizdə elm və idarə istilahlarının yüzdə doxsan doqquzu ərəb, fars və başqa dillərin sözləridir”. “Gələcək” jurnalı “Nə üçün coğrafiya və tarix adlarını türkləşdirməmişlər?” adlı məqalədə yazırdı: “...Coğrafiya və tarix kitablarımız ərəb tərkibləri ilə doludur. Dəniz tərkiblərinin başında bəhr, dağ tərkiblərinin başında cədəl və ada tərkiblərinin başında cəzirə kəlmələri dayanmışdır”. Ziyalıların bir qismi ədəbi dilin lüğət tərkibi və terminologiyasında işlənən ərəb və fars sözlərinin və terminlərinin çıxarılmasını tələb edir və bunların əvəzində qondarma terminlər yaradırdılar. Belə bir dövrdə elmi dilin vahidləri olan terminologiyanın inkişafı zəruri idi. Buna görə Azərbaycan dilində terminologiyanın nizama salınması üçün 1922-ci ildə N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə terminoloji işə rəhbərlik etmək və bu işi qaydaya salmaq üçün Azərbaycan Xalq Komissiyaları Şurası yanında xüsusi orqan İstilah Komissiyası təşkil olunmuşdur. Komissiyanın sədri Tağı Şahbazi idi. Bir il sonra Terminologiya Komissiyası Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanına köçürüldü və S.Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə fəaliyyətini davam etdirməyə başladı. İstilah Komissiyası həmin dövr-

də məktəblərin ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə riyaziyyat, kimya, iqtisadiyyata, fizika, coğrafiyaya aid bir sıra terminoloji lüğətlər hazırlayıb nəşr etmişdir. İstilah Komissiyasının hazırladığı lüğətlərdə əvvəlcə rusca terminlər, sonra isə həmin terminlərin o dövrdə Azərbaycan dilində işlənən qarşılığı və müəllif tərəfindən təklif edilən yeni terminlər verilmişdir. N.Nərimanov Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda daim çalışmışdır. Lüğətlərin tərtibində bu prinsiplər nəzərə alınmış və ilk terminoloji lüğətlər kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu dövrdə N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə yaradılan “Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö” cəmiyyətinə hər cildi 10-15 çap vərəqi həcmində olmaqla təxminən 100 çap vərəqi həcmində “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” hazırlanıb buraxılması qərara alınmışdır. Bunun nəşrinə o dövrün görkəmli dilçi alimləri cəlb olunmuşdur. Bununla da fəaliyyətinin bütün dövrlərində öz ideyalarını davam etdirərək həyata keçirmişdir. Yeni məktəblərin açılması, savadsızlığın ləğvi, savadlanma dairəsinin genişlənməsi, təhsilin genişlənməsi, ümumi mədəni texnikitərəqqini təmin etməklə ədəbi dil inkişafına da güclü təsir göstərirdi. Ana dilinin tədrisi onun qayda-qanunlarının tədqiqi və təhlili ədəbi dilin inkişafını sürətləndirdi. Xüsusilə, Azərbaycan dilinin mühüm fənn kimi məktəblərdə tədris olunması onun qrammatikasının tədris olunması zərurətini yaratdı. Bu dövrdə Azərbaycan dilinin şüurlu şəkildə öyrənilməsi məsələsi yeni qrammatika dərsliklərinin yazılması tələbini ortaya qoydu. B.Çobanzadə dilin elmi sərfinin yazılmasını Amerikanın kəşfi ilə müqayisə edərək deyirdi ki, sərfi olmayan dil düşüncə aləti, vasitəsi olmaz və kəndin

dilinin sərfini yazmamış bir millət mədəniyyətə xidmət edə bilməz və mədəni sayılmaz. Demək ki, mədəniyyətə iki ayağımıza birdən yürümək istəsək, dilimizin sərfi olmalıdır.¹ Bu dövrdə qrammatikanın yazılması mədəni yüksəlişin mühüm əlamətlərindən biri hesab edilmişdir.

Dil ətrafındakı söhbətlərdə N.Nərimanov həm böyük elmi, həm də ciddi siyasi tərəfi görür və onun əməli məqsədə yönəltmək üçün Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin nəzdində olan İslah Komissiyasında “Dilimizin islahı” bülleteni nəşr edilirdi. Kommunist qəzetinin xüsusi əlavəsi olan və həftədə bir dəfə çıxan bu səhifələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin müxtəlif məsələləri, problemləri müzakirə olunurdu. Xüsusilə dilimizdə işlənən ərəb-fars kəlmələri tənqid edilir və göstərilirdi ki, dilimizin gözəl qanunlarının və qaydalarının o tərkiblərə tabe edib dilimizi öldürürük. Təmiz ədəbi dil yaratmaq milli dili inkişaf etdirmək mühüm bir məsələ kimi müzakirə olunurdu. Respublika İnqilab Komitəsinin sədri N.Nərimanov tərəfindən 1921-ci ildə Azərbaycan dilinin Dövlət dili olması haqqında fərmanı dilin inkişafına təkan verdi. Beləliklə, ana dilinin milliləşdirilməsi və onun tətbiq edilməsi məsələləri geniş şəkildə reallaşdırıldı.

1924-cü ildə, vəfatından bir neçə ay əvvəl Moskvadan Bakıya göndərdiyi “Elmlərini yeni tamam etmiş müəllimlərə açıq məktub”unda müəllimlərə dilimizin saflığı keşiyində durmağı tövsiyə edərək yazırdı ki, dilimizi lüzumsuz qeyrisinin lisanının təsiri altında saxlamaq bütün

¹“Yeni məktəb”, 1925, №5.

işimizi təxirə salar. Bu səbəblərə görə dilimizi müstəqil bir şəkllə salmaq üçün ən çox siz müəllimlərə ümid bağladığını yazırdı. N.Nərimanovun Azərbaycan dilinin hüquqları uğrunda apardığı mübarizə ardıcıl və prinsipial səciyyə daşıyırdı. Obyektiv və subyektiv amillərin doğurduğu maneələri dəf etmək iqtidarında olmadığı halda belə, mülahizələrini, etirazlarını yazıya almaqla tarixi gerçəkliyi gələcək nəsillərə çatdırmağı lazım bilirdi. N.Nərimanov milli dövlətçilik ideologiyasını inkişaf etdirən, Azərbaycan dilinin saflığını qoruyan, ona qayğı göstərən, inkişaf etdirən görkəmli ictimai-siyasi xadimdir.

NƏRİMAN NƏRİMANOV VƏ TERMINOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan xalqının tarixində mürəkkəb ictimai-siyasi və mədəni hadisələrlə zəngin olan bir dövrdür. Bu dövrdə ictimai -siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər Azərbaycan ədəbi dilinə, xüsusən onun lüğət tərkibinin inkişafına təsir edirdi. Ədəbi dilin inkişaf və zənginləşməsi yeni ictimai-siyasi görüşləri, xalqın yeni həyat tərzini, dövlət quruluşunu, yeni təhsili əks etdirməli idi. Azərbaycanda ana dilində elmin inkişafı, elmi-kütləvi ədəbiyyatların, dərsliklərin çap edilib yayılması dövrün tələblərini əks etdirməli idi. İctimai-siyasi, sosial həyatda baş verən dəyişikliklər, elm və mədəniyyətin inkişafı, orta və ali məktəblərin, elmi-tədqiqat müəssisələrinin təşkili, mətbuatın sayının artması dildə yeni anlayışların, yeni terminlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Xalqın maariflənməsi üçün dərsliklər, elmi əsərlər Azərbaycan dilində yazılmalı idi. Bu illərdə ədəbi dilin lüğət tərkibinə, xüsusilə terminologiyasına ərəb, fars dillərinin təsiri davam edirdi. Nəşr olunan dərsliklərdə, qəzet və jurnallarda ərəb-fars sözləri, terminlər çoxluq təşkil edirdi. N.Nərimanov əsərlərində ərəb və fars tərkiblərini işlətməklə özlərini “məharət sahibi hesab edənlərə”, “elm yolunda canını çürüdənlərə” qarşı mübarizə aparmağın vaxtı çatdığını yazırdı. Yazanlarımızın əksəri ərəb və fars sözlərini bilməklə hünərlərini göstərmək istəyirlər. Ona görə də dilin qəliz ərəb-fars terminlərindən təmizlənməsi, həm də Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunlarına uy-

ğün terminlərin yaradılması qarşıda duran ən mühüm məsələlərdən olmuşdur. Ədəbi dilin terminologiyasından qəliz, çətin yad terminlərin çıxarılması və yeni terminlərin yaradılması istiqamətində müxtəlif təkliflər verilirdi. Qeyd edilirdi ki, yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən ən əvvəl milli dilin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun daxili imkanlarından səmərəli istifadə etmək zəruridir. Ona görə ana dilinin tədrisi, əlifba, imla, istilah məsələləri üzrə məruzələr dinlənilmiş, latın qrafikası əsasında yeni əlifbaya keçməsi kimi mühüm problemlər müzakirə edilmişdir. Bununla yanaşı yeni sözlərin yaranma mənbələri və dildə mənimsənilmə prosesi müzakirə olunmuşdur. N.Nərimanov 1906-cı ildə “Həyat” qəzetində nəşr olunan “Bu gün” adlı məqaləsində hər bur xalqın milli varlığını qorumaq üçün hər şeydən əvvəl azadlıq əldə etməsi fikrini irəli sürürdü. Qeyd edirdi ki, azadlıq onun ana dilini də inkişaf etdirəcəkdir.

Artıq müstəqillik əldə edilmişdir. Azərbaycan dili əsrlərdən bəri işlənə-işlənə cilalanaraq xalqın birliyini, onun zəngin mənəviyyatını saxlayan əsas bir vasitə kimi inkişaf etdirilməli idi. Bu nəzərə alınaraq ana dilinin zənginləşmə yolları, yeni sözlərin yaranması geniş şəkildə müzakirə olunurdu. Hesab edirdilər ki, dilimizdə minlərcə əcnəbi kəlmə var ki, onları türkləşdirmək mümkün deyil. Ona görə də türkləşə bilməyən kəlmələrin qədim türkcəsi var, onları canlandırmaq və dilimizə gətirmək lazımdır. Qədim türkcədə qarşılığı olmayan sözləri isə başqa türk dillərindən (cığatay, altay və s.) almaq lazımdır. Xüsusilə, alınma terminlərin yaranma mənbələrində iki istiqamət-

türk dilini rus və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınmış sözlərlə zənginləşdirmək, ərəb və fars mənşəli sözləri saxlamaq, yeni terminlərin də onlar əsasında yaradılması müzakirə olunurdu. N.Nərimanov “İrşad” qəzetinin 84-cü nömrəsində nəşr olunan “Cümə söhbəti” başlığı haqqında yazdığı felyetonlarının birində yazırdı: ”Şükür allaha, fəsih lisanda yazanlarımız az deyil. Bunlara irad yoxdur. Məzurlar alimdirlər, “elm” yolunda canlarını çürüdüblər: sadə dildə yazmaq bunlar üçün çətin məsələdir. Eybi yoxdur, əfəndilər, yazınız, lakin türk dilini bilmərrə kənar etməyiniz. Çünki yeni ədiblərimizin əksəri “uydurur”, yəni sizin kimi fəsih lisanda yazmaq istəyirlər; Siz türk dilinə yavıq olduqca onların da fars və ərəb sözlərinə məhəbbətləri o qədər artmaz¹.” Mətbuatda müəllif məqalələrində yazanlardan ana dilini “dövlətləndirmək” üçün ərəb və fars kəlmələrini işlətmək “azarına” tutulmuşları, ərəb və fars kəlmələrini hardan olsa tapmaq və ana dilini bu cür “dövlətləndirmək” istəyənlərə qarşı qəti mübarizə aparmağa çağırırdı. Bununla da, görkəmli ədib ana dilinin inkişaf etdirilməsi zərurətini məntiqi dəlillərlə əsaslandırır. Müzakirə obyektini olan problemlər arasında Azərbaycan dilində istilahlardan yaranması məsələləri xüsusi yer tutmuş, onların dilin daxili imkanlar hesabına yaratmaq başlıca məqsəd kimi qoyulmuşdur.

Elmin-mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri ilə bağlı ana dilində istilahlardan yaradılmasında, söz yaradıcılığı üçün elmi prinsiplərin işlədilməsində, müxtəlif sahələrlə bağlı

¹ N.Nərimanov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Azərneşr”, 1985, səh.325.

terminoloji lüğətlərin tərtibində, orta və ali məktəblərdə fənlərin yüksək səviyyədə tədrisinin təşkili üçün dərsliklərin hazırlanması, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının təkmilləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsi sahəsində mühüm işlər görülməli idi. “Dərdlərimizin əlacı” adlı məqaləsində N.Nərimanov Yeni iqbal” qəzeti (1916 №212) yazırdı ki, bir millət özünü tanımayınca hüququnu düşünməz. Tanımaq üçün milli dil, milli məktəb, milli mətbuat, milli ədəbiyyat lazımdır. Hakimiyyətə gəldikdən sonra xalqın maariflənməsi üçün onun ana dili inkişaf etdirilməli idi. Nəhayət, illərlə apardığı mübarizəni həqiqətə çevirmək zərurəti yaranmışdır. Respublika İnqilab Komitəsinin sədri N.Nərimanov 1921-ci ildə Azərbaycan dilinin respublikada dövlət dili kimi işlədilməsi haqqında fərman imzalamışdır. Fərmandan irəli gələn başlıca vəzifələrin yerinə yetirilməsi istiqamətində mühüm işlər aparılırdı. Dövrün tələblərinə uyğun ötən əsrin 20-ci illərində qəti şəkildə Azərbaycan dilində müəyyənlanmış sistemli elmi dil yox idi. Buna görə də elmi əsərlərdə, dərsliklərdə və terminoloji lüğətlərdə terminləri ifadə etmək üçün ərəb və fars dillərinə məxsus o qədər söz və tərkiblər işlədilirdi ki, onları başa düşmək üçün xüsusi izahlar tələb olunurdu. Azərbaycanda elm və mədəniyyətin sürətli inkişafı, orta və ali məktəblərin, elmi-tədqiqat müəssisələrinin təşkili, mətbuatın sayının artması, dərsliklərin, elmi əsərlərin Azərbaycan dilində yazılması o dövrün tələblərinə uyğun terminologiyanın inkişafını zəruri edirdi. Lakin dövrün tələblərinə cavab verən müəyyənlanmış, sistemli elmi dil olmadığına görə tədrisdə, terminoloji lüğətlərin tərtibində

ciddi nöqsanlara yol verilirdi. Dərslıklərdə, elmi əsərlərdə terminləri ifadə etmək üçün ərəb və fars dillərinə məxsus o qədər söz və tərkiblər işlədilirdi ki, onları başa düşmək üçün xüsusi izah tələb olunurdu. Bu dövrdə nəşr olunan lüğətlər Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının inkişaf mənzərəsini aydın şəkildə göstərirdi. Belə ki, terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri müəyyənləşmədiyindən beynəlxalq və alınma terminlərə süni qarşılıqlar yaradılmışdır. Azərbaycanda elm və mədəniyyətin sürətli inkişafı, orta və ali məktəblərin, elmi-tədqiqat müəssisələrinin təşkili, mətbuatın sayının artması, dərsliklərin, elmi əsərlərin Azərbaycan dilində yazılması o dövrün tələblərinə uyğun terminologiyanın yaradılmasını zəruri edirdi.

Mürəkkəb və qarışıq bir dövrdə Azərbaycanda mətbuat orqanlarının və məktəblərin say baxımından çoxalması ədəbi dilimizə güclü şəkildə təsir edir və bu hadisə ilə bağlı olaraq dilə daxil olan müxtəlif leksik vahidlərin, terminlərin, nitq faktlarının sayı artırdı. Belə bir dövrdə Nəriman Nərimanov lazımsız söz və ifadələrin dilə keçməsi prosesinə qarşı öz etirazını bildirir, bunun qarşısını almaq üçün yollar axtarır və bu sahədə gərgin əməli fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan dilində yeni anlayışları yaratmaq, yoxsa başqa dildən alıb işlətmək məsələləri müzakirə olunurdu. Bu dövrdə nəşr olunan “Yeni yol” qəzeti bunu tənqid edir və yazırdı ki, dilimizdə elm və idarə istilahların yüzdə doxsan doqquzu ərəb, fars və başqa dillərin sözləridir. “Gələcək” jurnalında nəşr olunan “Nə üçün coğrafiya və tarix adlarını türkləşdirməmişlər?” adlı məqalədə yazılırdı ki, coğrafiya və tarix kitablarımız ərəb tər-

kibləri ilə doludur. Dəniz tərkiblərinin başında bəhr, dağ tərkiblərinin başında cədəl və ada tərkiblərinin başında cəzirə kəlmələri dayanmışdır. Ziyalıların bir qismi ədəbi dilin lüğət tərkibi və terminologiyasında işlənən ərəb və fars sözləri və terminlərinin çıxarılmasını tələb edir və bunların əvəzində qondarma terminlər yaradırdılar. Məsələn, 1921-ci ildə Qafur Rəşad Mirzəzadə bir qrup müəllimlərlə birlikdə layihə şəklində coğrafiya terminlərinə aid lüğət hazırlamışdır. Tərtibçilər lüğət hazırlayarkən ana dilinin öz sözlərindən istifadə etmək prinsipini əsas götürərək, bütün alınma terminlərə qondarma qarşılıqlar düzəltilmişlər: zəlzələ-titrətmə, sənaye-törədiş, əhali-yaşaq, hidroqrafiya-subil.

Lüğətdə verilmiş sözlərin əsas sistemini elmi-texniki, ictimai-siyasi terminlər təşkil edir. Qafur Rəşad lüğətə daxil edilmiş sözlərin demək olar ki, hamısı üçün qarşılıq yaratmışdır. Hətta beynəlmiləl terminlərin də azərbaycanca tərcüməsini vermişdir. Məsələn, kommunist-ümumiçilik, demokrat-xalq tərəfdarı, aviasiya-havada uçmaq, anarxiya-hökumətsizlik. Bəziləri ədəbi dilin lüğət tərkibi və terminologiyasında işlənən bütün ərəb, fars sözləri və terminlərinin çıxarılmasını tələb edirdilər və bunların əvəzində qondarma terminlər yaradırdılar. Terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri müəyyənləşmədiyindən beynəlxalq və alınma terminlərə süni qarşılıqlar müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, atmosfera-həvayi-nəsimi, meridian-hul dairəsi, konqres-əncümən, prezident-rəisi-cümhur, termometr-müzanülhərarət, aviasiya-havada uçmaq, kommunizm-ümumilik, atom-zərrə, departament-baş idarə və s.

Elmi dilin vahidləri olan terminologiyanın inkişafı zəruri idi. Terminlərin yaranma istiqamətləri müzakirə olunur və müxtəlif təkliflər irəli sürülürdü. Ərəb və fars sözlərinin dildə tamamilə çıxarılması müzakirə olunurdu. Buna görə Azərbaycan dilində terminologiyanın nizama salınması üçün 1922-ci ildə N.Nərimanovun və S.Ağamalıoğlunun təşəbbüsü ilə terminoloji işə rəhbərlik etmək və bu işi qaydaya salmaq üçün Azərbaycan Xalq Komissiyaları Şurası yanında xüsusi orqan İstilah Komissiyası təşkil olundu. İlk dəfə olaraq terminologiya məsələsi ilə dövlət idarələri və elmi-tədqiqat müəssisələri məşğul olmağa başladı. Komissiyanın sədri Tağı Şahbazi təyin olundu. Lakin müzakirələr zamanı Komissiyanın üzvləri tərəfindən irəli sürülən prinsiplər ilə Tağı Şahbazinin fikirləri uyğun gəlmədiyinə görə istefa verdi. Bir il sonra Terminologiya Komissiyası Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanına köçürüldü və S.Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə fəaliyyətini davam etdirməyə başladı. Elmi dilin inkişafını təmin etmək, yeni terminlər yaratmaq, dilimizə daxil olan alınma terminlərə qarşılıq müəyyənləşdirmək və s. problemlər müzakirə olunurdu. 1923-cü ildə “Kommunist” qəzetində həftədə bir dəfə “Dilimizin istilahi” adı ilə xüsusi vərəqə nəşr edilirdi. İstilah Komissiyası həmin dövrdə məktəblərin ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə riyaziyyat, kimya, iqtisadiyyat, fizika və coğrafiyaya aid bir sıra terminoloji lüğətlər hazırlayıb nəşr etdirmişdir. İstilah Komissiyasının hazırladığı lüğətlərdə əvvəlcə rusca terminlər, sonra isə həmin terminlərin o dövrdə Azərbaycan dilində işlənən

qarşılığı və müəllif tərəfindən təklif edilən yeni terminlər verilmişdir.

Komissiyada Azərbaycan dilində elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri ilə bağlı ana dilində terminlərin yaradılmasında, termin yaradıcılığı üçün elmi prinsiplərin müəyyənləşdirilməsində, müxtəlif sahələrlə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtibində, orta və ali məktəblərdə fənlərin yüksək səviyyədə tədrisinin təşkili üçün dərsliklərin nəşrində, həmçinin Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının təkmilləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsi sahəsində mühüm işlər görülmüşdür. Azərbaycanda ana dilində elmin inkişafı, elmi-kütləvi ədəbiyyatların, dərsliklərin çap edilib yayılması, xüsusilə elmi üslubun formalaşması bu dövrlə bağlıdır.

XX əsrin 20-ci illərindən Azərbaycanda elm və mədəniyyətin inkişafı, ibtidai və orta tədris müəssisələrinin yaranması, elmi-tədqiqat müəssisələrinin təşkili elmi terminologiyanın sistemli şəkildə inkişafına təkan verdi. Zamanın tələbinə uyğun bütün elm sahələrinə aid terminlər yaradılmış, sürətlə inkişaf edən elmin tələblərinə cavab verən lüğətlər tərtib olunmuşdur. İstilah Komissiyası həmin dövrdə məktəblərin ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə riyaziyyat, kimya, iqtisadiyyat, fizika və coğrafiyaya aid bir sıra terminoloji lüğətlər hazırlayıb nəşr etdirmişdir. İstilah Komissiyasının hazırladığı lüğətlər, əsasən ikidilli idi. Bu lüğətlərdə əvvəlcə rusca terminlər, sonra isə həmin terminlərin o dövrdə Azərbaycan dilində işlənən qarşılığı və müəllif tərəfindən təklif edilən yeni terminlər verilmişdir. Hazırlanan lüğətlər ilk terminoloji lüğət kimi

böyük əhəmiyyətə malik idi. Lakin Azərbaycan dili terminologiyasının inkişafı nöqtəyi-nəzərindən məsələyə yanaşdıqda Komissiyada müzakirə olunan və tərtib olunan lüğətlərdə mübahisə yaradan məsələlər diqqəti cəlb edir; belə ki, lüğətlər nəşr olunan zaman bir sıra dəqiqləşmiş terminlər dilimizdən çıxarılır, əvəzində guya “asan terminlər” yaradırdılar. Məsələn: maddə-nəsnək; mənfi-tərs, müsbət-ovand, məcmu-topal, həll-çürüş, düstur-çeşni, rəqəm-sayac, nöqtə-bənək, məsələ-sorğu, dairə-firdoqa, nisbət-tutuş, hədd-çit, xətti mail-yatıqça, kəmiyyət-buyur köçür, işarə-cızıq, əmsali-ədədiyyə, say vuruq və s. Bu mütəxəssislər elmi terminologiyayı təkmilləşdirmək məsələsinə birtərəfli yanaşdılar. Lüğətlər tərtib olunan zaman Azərbaycan dilinin terminologiyasını yalnız bu dilin öz vasitələri əsasında inkişaf etdirmək, zənginləşdirmək kimi yanlış prinsipdən istifadə edilirdi. Ona görə də bəzən yaradılan qondarma terminlər elmi dili ağırlaşdırırdı. Bu dövrdə Sami Kamalın riyaziyyata aid nəşr olunan “Saybil terminləri” lüğətində bir çox problemlər diqqəti cəlb edir. Müəllif tərəfindən təklif edilən terminlərin bir qismi ehtiyac olmadığı halda süni yolla yaradılmışdır. Bəzən isə bu terminoloji lüğətlərdə eyni anlayışın, məfhumun ifadəsi üçün iki və daha artıq termin işlədilmiş, yaxud da əksinə, iki və daha artıq anlayış bir terminlə verilmişdir. Paralel işlənən bu terminlərin dildə hansının işləklilik qazanması müzakirə olunurdu. Terminlərin hamısını özününküləşdirmək prinsipinin həyata keçirilməsi Azərbaycan dilində ictimai-siyasi, elmi-texniki və s. terminlər yaradılarkən müəyyən nöqsanlara yol verilmişdir. Onlar ədəbi dilin lüğət tərkibi-

nin və xüsusən də terminologiyanı ərəb-fars sözlərindən təmizləməyi, ədəbi dili xalq danışığı dilinə yaxınlaşdırmağı və onun əsasında inkişaf etdirməyi qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Şübhəsiz, terminologiyanın ərəb və fars mənşəli sözlərdən təmizlənməsində Komissiyanın müəyyən rolu olmuşdur. Həmin dövrdə purizm yolu ilə bir sıra yeni terminlər yaradılmışdır ki, onlar indi də dilimizdə işlənməkdədir; məsələn: bildiriş, giriş, uduş, baxış və s. Puristlər termin yaradıcılığı prosesində ayrı-ayrı məfhumları, anlayışları onların funksiyasını və vəzifəsini nəzərə alaraq adlandırmaq prinsipindən geniş istifadə edirdilər. Bununla belə, puristlər dilimizdə olan hər cür alınma terminlərə qarşı çıxır, ehtiyac duyulan terminlərin hamısını yalnız Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaratmağa çalışırdılar. Komissiyada müzakirələr zamanı Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibindən tək-cə mənası başa düşülməyən, çətin ərəb-fars terminlərini çıxartmaqla kifayətlənməyib, müəyyən tarixi şəraitlə əlaqədar dilimizə daxil olmuş hamı tərəfindən anlaşılan terminlərin də dildən çıxarılmasını tələb edirdilər. Bu da təbiidir ki, dilimizin lüğət tərkibində dolaşılıq əmələ gətirirdi.

Xüsusilə, dildə işləklik qazanan ərəb və fars terminləri əvəzinə çox zaman Azərbaycan dilinin ruhuna uyğun olmayan qondarma terminlər düzəldirdilər. Onlar tək-cə ərəb-fars dillərinin deyil, həmçinin rus-Avropa dilinin də müsbət təsirinə qarşı çıxır, başqa dillərdən heç bir termin qəbul etməmək tələbini irəli sürürdülər: “okean”, “teleskop”, “konus” kimi beynəlxalq hüquq qazanmış terminləri süni şəkildə tərcümə edirdilər. Belə bir prinsipin həyata

keçirilməsi isə ədəbi dilimizin inkişafına, onun müasir elmi-texniki terminlərlə zənginləşməsinə maneçilik törədir. Məsələyə bu nöqteyi-nəzərdən yanaşmaq əslində düzgün deyildir. Çünki saf dil yoxdur və ola da bilməz. Hər bir dildə başqa dillərdən alınma söz və terminlər mövcuddur. Bu da təbii olaraq dillərin lüğət tərkibini zənginləşdirir.

Lakin “sadə dil” tərəfdarlarından ibarət başqa bir budağı da vardı ki, onlar “dili sadələşdirmək”, bütün terminləri Azərbaycan dilindən düzəltmək, icad etmək süarını irəli sürürdülər. Məsələn, aksioma-özübəlli, rəqəm-sayac, pərgar-fırlaq, mənfi-tərs, distur-çeşni, nöqtə bənək, həndəsə-biçimbil, mütənasib-tütüş və s. Bəzən eyni anlayışın ifadəsi üçün iki və daha artıq termin işlədilmiş, yaxud iki və daha artıq anlayış bir terminlə verilmişdir. Məsələn, “telo” termini bir lüğətdə Azərbaycan dilinə “əyin”, başqa bir lüğətdə “gövdə” kimi tərcümə olunmuşdur. “Kəmiyyət” termini “buyur köçür”, bəzən də “nançalıq” kəlməsi ilə verilmişdir. Eləcə də telo, tulovihe, stebelğ terminlərinin hər üçünə qarşılıq olaraq “gövdə” sözü işlədilmişdir. “Hesab terminləri lüğəti”ndə «kratkoe» termini, “Cəbr terminləri lüğəti”ndə isə «kogffüent» termini eyni sözlə “vuruq” termini kimi tərcümə edilmişdir.

N.Nərimanov məqalələrində bu nöqsanları tənqid etmiş və lüğətlərdə Azərbaycan sözləri adı ilə təqdim edilən terminlər isə əslində Azərbaycan dilinə yabançı olduğunu qeyd etmişdir. Azərbaycan dilinin terminologiyası yalnız

bu dilin öz vasitələri əsasında inkişaf etdirmək kimi prinsipdən istifadə edilir və internasional terminlər dilimizdən çıxarılır, əvəzinə guya asan terminlər yaradıldılması prinsipinə cavab olaraq publisistik məqalələrində onların işlənmə formalarını şərh edirdi. Ümumiyyətlə, bu dövrdə elmi-texniki və s. terminlər yaradılarkən, xüsusən dəqiq elmlərin inkişafı ilə əlaqədar olaraq qarşıya çıxan ehtiyacı ödəmək üçün terminlərin yaradılması prinsipləri müzakirə olunaraq yeni istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan dilində terminologiya birdən-birə yaranma bilməzdi. Buna görə də dilin öz sözləri ilə yanaşı, alınma terminlərin işlənməsi də zəruri idi.

XX əsrin 20-ci illərində texniki elmlərin ayrı-ayrı sahələri hələ kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Ona görə ayrı-ayrı elmlərə aid terminlərinin çoxu başqa sahələrə aid lüğətlərdə verilirdi. Komissiya tərəfindən müzakirə olunub, nəşr olunan lüğətlərdə terminologiyanın yaranmasında iki cəhət diqqəti cəlb edir: 1. Bütün terminlərin xalq dilində axtarmaq, xalq dilində müvafiq terminlər olmadıqda isə onları dildə olan söz kökləri əsasında yaratmaq; 2. Terminologiyada alınma terminləri olduğu kimi işlətmək.

Qeyd etmək lazımdır ki, birinci dövrün əvvəllərində purizm meyillərinin əmələ gəlməsi ilə əlaqədar mətbuatda termin yaradıcılığı məsələləri geniş müzakirə olunmuşdur. Həmin məqsədlə 1923-cü ildən etibarən “Kommunist” qəzetinə əlavə olaraq həftədə bir dəfə “Dilimizin islahı” adı ilə xüsusi vərəqə nəşr edilmişdir. Terminologiya məsələlərinin müzakirəsi prosesində irəli sürülmüş ikinci təklif dilimizdən bütün ərəb-fars sözlərinin deyil,

yalnız başa düşülməsi çətin olan ərəb və fars sözlərinin çıxarılması irəli sürüldü. İlk dəfə olaraq öz səhifələrində purizm əleyhinə çıxış etmiş “Maarif və mədəniyyət” jurnalı 1923-cü il 3-cü nömrəsində verdiyi “Fənni istilahlər” adlı məqalədə (məqalənin müəllifi Ə.Cövdət idi) yazırdı: “Termin bir kərə termindir, yəni hər kəssə bilinməyən xüsusi bir kəlmədir, öyrənilən elmi bilmək üçün tanınması lazım gələn kəlmədir. Ona görə də burada ziyadəsilə tədbirli, mühakiməli və hünərli davranmalı, ancaq türkcə (azərbaycanca - S.S.) qarşılığы mövcud olan terminləri dəyişməli, qalanlarının isə ya işlətdiyimiz kimi ərəbcəsi, ya da Avropada işlənən latıncası qəbul edilməlidir... İstilah məsələsində də dildə başqa kəlmələrdə olduğu kimi ancaq müqabili bulunan və hər kəssə tanınıb anlaşılanları dəyişilməlidir; ümumiyyət üzrə məlum olan ərəbcə istilahlər qalmalıdır. Türkcə götürərkən o da hər kəssə bilinən sözlər olmalı və əsli hansı bir dildən də olmuş olsa-türkcədir və onu dildən çıxarmaq- dili pozmaq deməkdir.”¹

1923-cü ilin əvvəllərində çapdan çıxmış vərəqənin 7-ci nömrəsindəki “Yaratmaqımı, düzəltməkmi və necə?” adlı məqalədə deyilirdi: “Vəzifə yaratmaq deyil, düzəltməkdir, toplayıb hazırlamaqdır”. Vərəqənin 2-ci nömrəsindəki “Dil bəlası” adlı məqalədə isə belə yazılırdı: Burada qurtaracaq və azad olacaq bir yol varsa, o da yeni dil yaratmaq olmayıb, yaranmış, dirilmiş, yapılı olan əsas dilimizdə yalnız bir takım islahat aparmaqdır.

¹ “Maarif və mədəniyyət”, 1923, №3, səh.20.

Komissiyada terminologiya məsələlərinin müzakirəsində islah etmək, düzəltmək fikri üstünlük təşkil edirdi. Bu prinsipə əsasən terminologiyada aşağıdakı cəhətlər nəzərə alınmalı idi:

1. Mənası başa düşülməyən ərəb-fars terminlərinin ana dilinin özünəməxsus terminləri ilə əvəz olunması.

2. Azərbaycan dilində işləklilik qazanmış, dilin öz sözlərindən fərqlənməyən ərəb-fars terminlərinin saxlanması.

3. Azərbaycan dilində müvafiq qarşılığı olmayan, həmçinin tərcümə edildikdə mənası itən əcnəbi terminlərin qəbul edilməsi.

Bu illərdə ölkəmizdə baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklər, elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar bu sahələrlə bağlı terminologiyaya aid terminlərin yaranmasına olan ehtiyac da qarşıya çıxmışdır. Lakin Azərbaycan dilində bu sahələr ilə bağlı terminologiya birdən-birə yarana bilməzdi. Xüsusən, həmin dövrdə texnika elmlərinin ayrı-ayrı sahələrinə aid terminologiya kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Ona görə də texniki terminlər lüğətlərdə başqa sahələrə aid terminlərlə birlikdə verilirdi. Belə ki, Azərbaycan Xalq Komissarlığı yanındakı İstilah Komissiyası tərəfindən dəmiryol terminologiyasına aid “Dəmiryol işlətmə istilahları” (B.,1924) adlı lüğət nəşr olunmuşdur. Bu lüğətdə dəmiryol işlərinə aid terminlərlə yanaşı, başqa sahələrlə bağlı bir çox texniki terminlər də verilmişdir. “Dəmiryol işlətmə istilahları”nın əsas nöqsanı burada əlaqədar olmayan sahələrin terminlərinin çoxluq təşkil etməsidir. Bir çox hallarda isə eyni anlayışın ifadəsi üçün iki bəzən də üç

termin verilirdi. Məsələn, avanqard-qabaq qolu (pişdar), akt-iş-hərəkət, aviasiya-uçuculuq, aktiv-işlək, hərəkətli, diri, allıor-gediş-allür. Bu terminlərin ya hər ikisi Azərbaycan dilinə məxsusdur, ya da ki, biri Azərbaycan dilinə məxsus, digəri isə alınma termindir. Məsələn, lüğətdəki azot, yavər, ajan, puçlamaq, puç etmək, iş, hərəkət, adres, ərizə, qələm odası kimi söz və terminlərin dəmiryol işləri ilə əlaqəsi yoxdur.

4. Lüğətdə bir sıra beynəlxalq terminlər eynilə saxlanılmışdır. Lakin lüğətdə dilimizə rus-Avropa dillərindən keçən terminlər Türk dilinə uyğun şəkildə işlədilmişdir. Məsələn: montyor-monter, termometr-termometre, kabel-kablo, metr-metre, ampermetr-ampermetre, kadr-kadro, sement-çimento, stansiya-stanson və s.

Bu illərdə texnikanın başqa sahələri ilə yanaşı hərbi texnika da inkişaf etməyə başlamışdır. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan dilində hərbi nizamnamələr, əsgəri xidmət qaydaları, hərbi elmi kitablar nəşr edilməyə başlamışdır. Lakin Azərbaycan dilində hərbi terminologiyanın olmaması bu işdə kargüzarlıq işlərinin aparılmasına böyük çətinlik törədirdi. Belə bir vəziyyəti nəzərə alaraq general Əliağa Şıxlinski 1926-cı ildə Bakıda “Ruscadan-türkcəyə qısa döyüş sözlüyü” lüğətini nəşr etdirmişdir. “Ruscadan-türkcəyə qısa döyüş sözlüyü” bu dövrdə Azərbaycanda nəşr olunmuş yeganə hərbi terminlər lüğətidir. Bu lüğət geniş dil materialının dərin təhlilinin nəticəsi idi. Lüğətin müəllifi görkəmli hərbi mütəxəssis olmaqla bərabər, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə, zənginliyinə də bələd idi. Bu baxımdan lüğət tərtibi prinsipinə və lüğət tərkibinə gö-

rə diqqəti cəlb edir. Müəllif lüğətin müqəddiməsində onun məqsəd və vəzifələrindən bəhs edərək yazır ki, bu qısa sözlükdə döyüş istilahlardan başqa elə sözlər və ibarələr də verilmişdir ki, döyüş kitablarında çox rast gəlinir, lakin türkcəyə çevrilmələri xeyli çətin olur.

Lüğətin tərtibində aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmışdır:

1. İmkan daxilində əcnəbi terminlər Azərbaycan dilinə məxsus terminlərlə əvəz edilmişdir.

2. Xalq arasında işlədilən azərbaycanlaşmış ərəb-fars sözlərindən də yeri gəldikdə termin kimi istifadə olunmuşdur. Belə sözlər onlarla eyni məna daşıyan Azərbaycan sözlərinin yanında mötərizə içərisində verilmişdir. Məsələn, rus dilindəki время sözünün qarşısında çağ sözü onun yanında mötərizədə isə vaxt, zaman sözləri göstərilmişdir.

3. Ərəb-fars mənşəli sözlər əslində olduğu kimi deyil, Azərbaycan dilinin tələffüz qaydalarına uyğun şəkildə yazılmışdır. Məsələn, “qələ”ə, yerinə “qala”, “saət” yerinə “saat” (bu söz lüğətdə “sahat” şəklində işlədilmişdir) və s.

4. Bütün Avropa qoşunlarında qəbul olunmuş hərbi terminlər Azərbaycan dilində də tərcümə edilmədən verilmişdir. Lakin bu terminlər Azərbaycan dilinin tələffüz qaydalarına uyğun bir şəklə salınmışdır. Məsələn: strateji, taktik, manevr, komanda və s.

5. Lüğətə Qızıl Orduda qəbul olunmuş ən yeni terminlər də daxil edilmişdir (məsələn: gözətçi bölüyü). Bununla yanaşı lüğətdə tarixi əhəmiyyətə malik olan və mövcud hərbi kitablarda rast gəlinən terminlər (məsələn: pişdar, dəmdar və s.) saxlanılmışdır.

6. Lügətdə rus-Avropa dillərinə məxsus bir sıra terminlər, eləcə də çoxdan dilimizdə işlənən terminlər süni sözlərlə əvəz olunmuşdur. Məsələn: avanqard-qabaq qolu; aeronavtika-havada üzmə; abidə-andırğac; partizan-qoşuntu, yan tutan, yan basan; paraxod-buğ gəmisi; paravoz-buğ arabası; dövr-çağ dönümü; planet-gəzən ulduz; nəzəriyyə-bilgi; cərəyan-axıntı; nəqliyyat-daşıntı; daşısı; dəstə-ayrıldı; təyyarə-uçğac; ehtiyat-saxlanc; quruluş-düzgü; lövbərləngər və s. Lügətdə bəzi terminlər bir neçə ekvivalentlə verilmişdir. Məsələn: война-qoşunluq, qovğa-müharibə

7. Gələcəkdə daha müvafiq terminin seçilməsinə imkan yaratmaq məqsədilə müəllif müəyyən paralel terminlərdən istifadə etmişdir; məsələn: коэффициент-çoxaldan (əmsali-rəkmə), koeffiyent; воздухоплавание - havada üzmə, balonçuluq, aeronavtlıq və s.

8. Bu dövrdə tərtib olunan lüğətlər Azərbaycan dilində elmi-texniki terminologiya yaradılmasında bir bünövrə rolunu oynamışdır. Belə terminoloji lüğətlərin araşdırılması təkcə lüğətçiliyimizin, terminologiyanın inkişaf tarixinin öyrənilməsi baxımından deyil, ümumiyyətlə, dilimizin lüğət tərkibinin inkişafı və zənginləşməsi prosesinin tədqiq olunması baxımından əhəmiyyətlidir.

Elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələrinə aid bir çox terminlər üçün Azərbaycan dilində qarşılıq müəyyənləşdirilməsində “Rusca-türkcə lüğətin” böyük rolu olmuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilini ərəb-fars terminlərindən təmizləmək, bu terminləri başqa terminlərlə əvəz etmək məsələsi irəli sürülərkən bəziləri

osmanlı türkcəsinə əsaslanmağı təklif edirdilər. İstilah Komissiyasının fəaliyyəti nəticəsində “İdarə istilahları” (1924), “Nəbatat istilahları” (1926), “Hüquq lüğəti” (1926), “Kimya terminləri lüğəti” (1927) və bir sıra başqa lüğətlər nəşr edilmişdir. Həmin lüğətlər əvvəlki lüğətlərə nisbətən irəliyə doğru atılan bir addım idi.

F. Ağazadənin “Maarif işçisi” jurnalında (1926-cı il №6-7) dərc olunmuş “Türkcənin zənginləşdirilmək yolları” adlı məqaləsində purizmin müdafiə olunduğunu görürük. F. Ağazadə dilimizdəki bütün əcnəbi kəlmələri hər necə olursa-olsun azərbaycanlaşdırmağı təklif edirdi: ...Yüzlərcə, bəlkə minlərcə əcnəbi kəlmələr var ki, onları türkləşdirmək (azərbaycanlaşmaq) mümkün olmur. Mümkün olsa da o dadsız-duzsuz kəlmələrə qarşı türkün ruhunda heç bir ləzzət, heç bir məhəbbət duyulmur. Belə kəlmələri türkləşdirmək üsulları faydasız olduğundan, burada başqa tədbirlər görülməlidir. Məsələn, türkləşə bilməyən əcnəbi kəlmələrinin əski türkcələri varsa, həmin əski kəlmələri bulub canlandırmalı; məsələn: “sərya”, “zəhrə”, “dübbi-əkber”, “səttarə”, “məstərə”, “tərcüman”, “səndəliyyə” kimi kəlmələrin əvəzinə “ülkər”, “çolpan” (çoban ulduzu), “yeddigər” (yeddi ulduz), “çızğac”, “köçürgəc”, “oturğac” kimi kəlmələri diriltməlidir.

İkincisi, hərgah türkləşə bilməyən kəlmələrin əski türkcələri yoxdursa, başqa türk şivələrindən qarşılıqlarını almalı; məsələn: “zərbul-məsəl” yerinə cığataycanın “hövcək” kəlməsi götürülsə, az bir zamandan sonra ərəbin bu uydurma tərkibinə qələbə çalar. Həmçinin türkləşə bilmə-

yən “əfsanə” kəlməsinin yerinə altaycanın “çörnək” kəlməsi də dilimizdə tezcə qərarlaşa bilər.

Hər ərəb kəlməsinə “etmək” feilini qoşmaqla “müharibə etmək”, “təsadüf etmək” kimi minlərcə tərkiblər yaradılmışdır. Yazılırdı ki, cığataycanın “çəriləşmək” feili “müharibə etmək” tərkibinin tamamca eynisidir. “Çərik” cığatayca “əsgər” deməkdir”.

Bununla belə, F.Ağazadə tərəfindən məqalədə çox mühüm fikir irəli sürülmüşdür. Ayrı-ayrı məfhumlara onların funksiyası nəzərə alınaraq ad verilməsi terminin işləklilik qazanmasına, elmi dildə işlənməsinə səbəb olmuşdur.

F.Ağazadə yenə “Maarif işçisi” jurnalında nəşr olunan “Məktəb kitabları və istilahlər” adlı məqaləsində isə ərəb-fars terminlərinə qarşı çıxış etmişdir. O, Avropa dillərində işlənen və beynəlxalq terminlərin ərəb sözləri ilə süni surətdə əvəz olunmasını yanlış bir yol hesab edirdi: ”Təbii ki, sonralardan Avropa mədəniyyətinin meydana gətirdiyi şeylərə avropaca deyil, ərəbcə ad qoymağımızın heç bir mənası yoxdur... hansı bir məsələ hansı ölkədə törəmişsə, onun adını və ya ona məxsus yaradılmış istilahı da oradan almalıdır. “Aeroplanı” Avropadan götürüb, “təyyarə” adını da Ərəbistandan götürməyin nə tarixdə yeri var, nə də məntiqdə, hələ “aeroplan” kəlməsi asanca türkləşdirildiyi halda, “təyyarənin” buna heç meyli yoxdur”. Eləcə də müəllif “kommunistlər” sözünün “nisayun” sözü ilə əvəz edilməsinin, “sxolastika” termininin “məktəb

fəlsəfəsi”, “mədrəsə üsulu” şəklində tərcümə olunmasının əleyhinə idi”¹.

F.Ağazadə dərslərlərin dilinin sadə, aydın olmasını, ana dilinin özünəməxsus terminləri əsasında qurulmasını tələb edirdi: “Məktəblərimizin aşağı siniflərində, yəni birinci dərəcəli məktəblərin dərslər kitablarında istilahlər mümkün olduqca gərək çocuğun ana dilində yaradılsın. Tərbiyə elminin istəyişə budur ki, körpə çocuqların zehni əcnəbi kəlmələrin yükü ilə yüklənib, qaranlıqlaşdırılsın. Körpə şagird oxuduğu kitabına o vaxt aşıq olur ki, içində düzölmüş kəlmələri ətrafında yaşayan adamların ağzından eşitmiş ola. Yabancı kəlmələrin ədədi çox olduqca, çocuğun da öyrənmək həvəsi küsər”².

Qeyd etmək lazımdır ki, N.Nərimanovun məqalələrində irəli sürülmüş fikirlər Azərbaycan dili terminologiyasının inkişaf yollarını müəyyənləşdirməyə istiqamət vermişdir. Məsələn, Bu dövrdə daha çox işlənən “ictimai” terminini belə izah etmişdir: “İctimai-toplanma deməkdir. Yəni bir çox adamın bir yerə yığılması.” Eləcə də “əqidə” terminini “inanılan şey, etiqad, iman” mənasında işləndiyini yazır³.

Bu terminlərin onun əsərlərində olduğu kimi işlənməsi dilçiləri də düşündürürdü. Onlar ərəb, fars, rus və Avropa dillərindən mümkün qədər az termin götürülməsi

¹ F.Ağazadə. Türkcəni zənginləşdirmək yolları, “Maarif işçisi”, 1926, №6-7, səh.37-38.

² F.Ağazadə. Türkcəni zənginləşdirmək yolları, “Maarif işçisi”, 1926, №6-7, səh.15.

³ “Bəsirət” qəzeti, 1914, 5 iyul.

və götürülən terminlərin fonetik cəhətdən Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması ilə əlaqədar müzakirələr aparmışdılar. B.Çobanzadənin “Maarif işçisi” jurnalında “Elmi və ədəbi dil məsələsi” və “Türkcə sərf və nəhv istilahları” (1927-ci il, №5) adlı məqalələri də dərc olunmuşdur. Professor B.Çobanzadə yazırdı: “Əcnəbi dillərdən alınacaq istilahların da özlərinə görə artıq və əskik yerləri vardır; artıq yeri budur ki, əcnəbi istilah ana dilinin başqa sözlərinə görə həm xarici, həm də daxili tərəfdən ayrı bir vəziyyətdə bulduqlarından, daha da xatirədə qalır və müəyyən elmi məfhumların mənimsənilməsində daha ziyadə xidmət edirlər”.¹

İkinci məqalədə isə o, rus və Avropa dillərini Azərbaycan dilində dilçilik terminologiyası üçün əsas mənbələrdən biri hesab edirdi.

Məruzələrdə bəzən rus və Avropa dillərindən daha çox terminlər qəbul edilməsi fikrini ortaya atırdılar. Lakin başqa dillərdən alınma sözləri öz danışığında, yazısında yersiz işlədənləri N.Nərimanov tənqid edərək “Cümə söhbəti” məqaləsində yazırdı ki, ərəb-fars sözlərini işlətməyə hər cəhətdən ixtiyarımız var, fəqət bu tövr rus sözlərini işlətməyə heç cəhətdən ixtiyarımız yoxdur. Ondan savayı rus özü razı olmaz ki, onun sözlərini qolsuz, qıcsız qoyub “şaltay-baltay” söyləyəsiz. Müəllif bir dilin sözlərini “şikəst edib, qolsuz, qıcsız” başqa bir dildə işlətməyi hər iki dilə hörmətsizlik hesab edirdi. Bununla belə həmişə beynəlmiləçilik ideyalarını təbliğ edən N.Nərimanov baş-

¹ B.Çobanzadə. Elmi və ədəbi dil məsələsi, “Maarif işçisi” 1926, №5, səh.31.

qa xalqların da dilinə hörmətlə yanaşırdı. Müzakirələrdə Azərbaycan dilindəki ərəb və fars terminlərinin dildən çıxarılması prinsipi irəli sürülürdü. Terminologiya sahəsindəki müzakirələrdə iştirak edən bəzi mütəxəssislər hər vəchlə Azərbaycan dilini ərəb-fars terminlərindən təmizləmək tələbini irəli sürərkən bu terminlərin beynəlxalq terminlərlə əvəz olunmasını daha faydalı hesab edirdilər.

Lakin beynəlxalq terminlərə münasibət məsələsi qəti şəkildə həll olunmamışdır. Ayrı-ayrı lüğətlərdə bu terminlər bir tərəfdən yersiz olaraq tərcümə edilir, digər tərəfdən isə Azərbaycan dilinin təbiətinə uyğun olmayan şəkildə yazılırdı. N.Nərimanov belə terminlərin tərcümə olunmasına qarşı çıxaraq yazırdı: “Baykot”sözünü tərcümə etmək istəyirsiniz isə ibtidai “Qasım”, “Tiflis”, “Moskva”, “Maşa”, “Saşa” sözlərini tərcümə ediniz. Bu sözlər ismi-xasdır, nasıl tərcümə etmək? Eləmi? “Baykot həmçinin ismi xasdır, əfəndim! Anladınız?”¹

Bu illərdə başqa dillərdən sözalma, milli dil bazası əsasında yeni terminlər yaratmaq kimi problemlər mövcud idi. Belə ki, bir çoxları Azərbaycan ədəbi dilinə hazır terminlər almaq və başqa dillər hesabına Azərbaycan dilini zənginləşdirmək kimi yanlış bir yol tutduqları halda da Komissiya bu sahədə düzgün mövqə tutmuşdu.

O, terminologiyanın zənginləşməsində canlı danışiq dilini əsas mənbə hesab etmişdir. Çünki xalq bu və ya digər sahəyə aid olan terminləri öz milli təfəkkürünə uyğun şəkildə əsrlərlə cilalayır və təkmilləşdirir. Xalqın

¹ N.Nərimanov. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərneşr, 1985, səh.327

ümumi təfəkkürü isə eyni olduğundan bu dialektə aid olan terminlər başqa dialekt tərəfindən tez qavranılır. Terminologiya Komissiyasının sədri B.Cobanzadə yazırdı: “Lüğət-yəni bir dildə” bulunan sözlərin heyəti məcmusu tədqiq edilmədikcə, o dilin səs, şəkil, cümlə və məna dəyişmələri üzərində tədqiqlərdə bulunmaq mümkün deyildir. Demək ki, bir dilin elmi, əməli hansı məqsədlə olursa-olsun, tədqiqinə ilk addım lüğət tədqiqlərindən başlanmalıdır.”¹

Bu illərdə Azərbaycan dilində xüsusən ictimai-siyasi terminologiya sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı. Bu da təsadüfi deyildi. Çünki Azərbaycan KP MK-nın və BK-nın orqanı olan “Bolşevik” jurnalı hələ qurultay ərəfəsində Azərbaycan dilində ictimai-siyasi terminlərin işlədilməsini qaydaya salmaq məqsədilə geniş müzakirə açmışdı. Müzakirəyə H.Dadaşovun “Bolşevik” jurnalının 1926-cı il 4-cü nömrəsində dərs olunmuş “Tarixi materializm nəzəriyyəsi” adlı məqaləsi və yenə həmin nömrədə dərc olunmuş “istiləhat məsələləri” adlı redaksiya məqaləsi ilə başlanmışdır.

“Bolşevik” jurnalı öz səhifələrində markisist fəlsəfəsinə aid məqalələr dərc etməklə bir tərəfdən kütlələri materializm nəzəriyyəsi ilə silahlandırmağı nəzərdə tuturdusa, digər tərəfdən Azərbaycan dilində ictimai-siyasi terminlərin və xüsusən markisist fəlsəfəsinə aid terminlərin işlədilməsini qaydaya salmaq və bu işdə bir sabitlik yaratmaq məqsədini güdüdü. “Materialist metod”, “istehsal

¹ Çobanzadə B. Lüğət və onun təşkili, ”Azərbaycanı öyrənmə yolu”, 1928, N 1, səh.16.

qüvvələri”, “istehsal münasibətləri,” ”fərdi təsərrüfat”, “mülki məcəllə”, “ictimai əsas”, “məfkurəçi”, “maddi mənfəət” kimi bir çox terminlər Azərbaycan dilində ilk dəfə olaraq “Bolşevik” jurnalı tərəfindən işlədilmişdir.

“Bolşevik” jurnalı nəzəri məsələlərə dair məqalələr dərc etməklə bərabər, xüsusi “Elmi istilahlər” səhifələrində ayrı-ayrı terminlərin izahını da verirdi.

Komissiyasının işləri 1928-ci ildə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı yanında Baş Elmi Müəssisələr İdarəsi təşkil olunduqdan sonra bu idarəyə tapşırılmışdır. Ölkəni sənayeləşdirmək məqsədi ilə mütəxəssis kadrların hazırlanması, ali məktəblərdə ana dilində tədris olunan fənlərin sayının getdikcə artması, terminologiya problemini yenidən zəruri bir məsələ kimi qarşıya qoymuşdur. N. Nərimanov tərəfindən əsası qoyulan İstilah Komissiyası terminologiya məsələsini praktik və elmi əsaslarla həll etmək üçün Baş Elmi Müəssisələr İdarəsi yanına köçürüldü və Dövlət Terminologiya Komitəsi təşkil olundu. Komitə 1929-cu ilin əvvəllərində fəaliyyətə başladı. Bu Azərbaycan dili terminologiyasının tarixində yeni bir mərhələ idi. Terminologiya Komitəsi bir sıra praktik məsələləri həll etdikdən sonra 1930-cu ilin əvvəllərində Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun yanına köçürülmüş, burada öz fəaliyyətini davam etdirmişdir. Həmin məqsədlə Komitə respublikamızın ali məktəblərində çalışan mütəxəssislərdən bir çoxunu öz ətrafına toplamışdı. Terminologiya Komitəsi üç bölmədən və bir bürodan ibarət idi. Terminologiya ilə sıx əlaqədar olan, Azərbaycan məktəbləri və mətbuatı üçün həlledici əhəmiyyət kəsb

edən orfoqrafiya məsələləri də o zaman Terminologiya Komitəsinə həvalə edilmişdi. Komitədə daimi işçilərdən əlavə xüsusi məsləhətçilər və termin toplayanlar da vardı.

Terminlər əvvəlcə müvafiq bölmələrdə müzakirə olunur, sonra isə Terminologiya Komitəsinin təsdiqinə verilir. Həmin dövrdə Terminologiya Komitəsi hazırladığı on minə qədər sözdən ibarət termin materialını müxtəlif elm sahələri üzrə bülleten şəklində nəşr etmişdir.

Terminologiya Komitəsi qarşısına aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur: Terminlər yaratmaqla bərabər, Azərbaycan elmi-ədəbi dilini də yaratmaq. Bununla əlaqədar aşağıdakı problemləri həll etmək:

– Azərbaycan ədəbi dilinin əsasını təşkil edən dialekti müəyyənləşdirmək.

– Azərbaycan dilində terminlər yaradılarkən üç mənbəyə əsaslanmaq: a) Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə; b) Avropa dillərinə; c) ərəb-fars dillərinə.

– Birinci mənbə - Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi əsasında terminlər yaratmaq üçün Respublikanın müxtəlif yerlərinə xüsusi ekspedisiyalar göndərmək yolu ilə material toplayıb, tədqiq etmək.

– Avropa dillərindən bir mənbə kimi istifadə edərkən iqtisadi-mədəni amilləri və Azərbaycan dilinin xüsusiyyətini nəzərə almaq.

– Ərəb-fars dillərindən bir mənbə kimi istifadə edərkən yalnız canlı danışiq dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözləri saxlamaq, yeni terminlər götürmək.

– Terminlərin düzgün yazılışı böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün onların orfoqrafiyasına diqqət yetirmək.

– Vaxtı ilə İstilah Komissiyası tərəfindən toplanılmış terminoloji materialları yenidən diqqətlə öyrənmək; bütün mətbuat işçilərinin və tərcüməçilərin fəaliyyətini Komitənin işinə cəlb etmək.¹

Terminologiya Komitəsinin hüquqlarını genişləndirmək məqsədi ilə 1929-cu ilin may ayının 22-də Azərbaycan Xalq Komissarlar Şurasının “Yalnız Xalq Maarif Komissarlığı təsdiqindən keçmiş elmi istilahların nəşriyyat və məktəblərdə məcburi surətdə tətbiq edilməsi haqqında” xüsusi qərar verildi. Qərarında yazılırdı: “İstilah Komitəsi tərəfindən tərtib edilib Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən təsdiq və “İstilah Komitəsi bülleteni” adı altında nəşr edilmiş istilahlar müəssisələr, təşkilat və xüsusi şəxslər tərəfindən türk dilində nəşr edilən bütün təlim kitablarında, təlim vəsaitində, elmi-fənni və fənni-populyar nəşriyyatda və başqa ədəbiyyatda, habelə türk dilində olan məktəblərdə məcburi surətdə tətbiq edilsin²”.

20-ci illərdə N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə yaradılan “Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö” cəmiyyətində lüğətlərin tərtibi prinsipləri müzakirə olunurdu. Dildə işlənən sözləri toplamaq, lüğətlər tərtib etmək qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Bu illərdə hər cildi 10-15 çap vərəqi həcmində olmaqla təxminən 100 çap vərəqi həcmində “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” hazırlanırdı. Bunun nəşrinə o dövrün Aşmarin, Qubaydulin, Meşşaninov və Samoyloviç kimi görkəmli dilçi alimləri cəlb olunmuşdular. Müasir dövrdə

¹ İstilah Komitəsinin bülleteni. №1, Bakı, ADEQİ nəşriyyatı, 1938.

² AAS əmr və qanunlar külliyyatının 1929-cu il tarixli 12-ci nömrəsinin 200-cü maddəsi.

də elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması, yeni təhsil sisteminin yaradılması prosesində Terminologiya Komissiyasının vəzifələri daha da artmışdır. Son zamanlar ölkəmizin iqtisadi-siyasi həyatında, ictimai fikrində baş verən proseslər, yeniliklər dilin lüğət tərkibində köklü dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Ölkəmizdə xarici KİV-lərin fəaliyyətinin genişlənməsi, internetin cəmiyyətin bütün həyatına nüfuz etməsi, insanların müxtəlif bilik sahələrinə aid məlumatları xarici dillərdən birbaşa qəbul etməsinin sürətlənməsi nəticəsində ölkədə terminoloji mühiti nəzarətdə saxlamaq çətinləşmişdir. Belə şəraitdə dilin terminoloji bazasının yad təsirlərdən qorunması, inkişaf etdirilməsi, bütün dünyaya yayılmış azərbaycanlılara müraciət etmək imkanı olan on-layn resurs bazasının yaradılması və bütövlükdə yeni terminlərin yaradılması prosesində virtual məkanın imkanlarından istifadə edilməsi, o cümlədən, interaktiv forumlar vasitəsi ilə bu prosesə geniş ictimaiyyətin cəlb edilməsi mühüm vəzifələrdən hesab edilir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İ.Əliyev tərəfindən Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının yaradılması haqqında sərəncamı da məhz bu nəcib işə xidmət edir. Zəngin ənənəyə malik olan, dilimizin saflığı, təmizliyi, elmi dilimizin inkişafı istiqamətində fəaliyyət göstərən Terminologiya Komissiyasına yeni status verilmiş, onun funksiyaları daha da genişləndirilmişdir. Hazırda da elm sahələrinin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqqa-

mətlərdə inkişafı, xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi, elm sahələrində terminoloji bazanın da inkişafına təsir göstərmişdir. Azərbaycan dilində işlənən, o cümlədən yeni yaranan terminlərin toplanması, aprobasiyası və tətbiqinin sürətləndirilməsi dilimizdəki elmi-texniki anlayışların vahid sistem əsasında təkmilləşdirilməsini həyata keçirməkdə Terminologiya Komissiyası mühüm missiya daşıyır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasov B. Sözalma hadisəsinin əsasları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995, 91 s.
2. Abdullayeva Q. A. Bir qrup sözlərin leksik-semantik taleyi , Semantika məsələləri (Elmi konfrans məruzələrinin tezisləri). B., 1993, s. 26-28.
3. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik əlaqələr. Bakı, 1956.
4. Abdullayeva İ. Azərbaycan dilinin musiqişünaslıq terminlərinin leksik-semantik və struktur təhlili. Bakı, 2008 140 səh.
5. Abdiyeva Ş.R. Müasir Azərbaycan dilində kalkaşəkili siyasi-iqtisadi terminlər haqqında. Azərb.SSR EA Xəbərləri // ictimai elmlər seriyası, 1961, №8, 45-82 s.
6. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair. B., 1958.
7. Abdullayev E. Dövlət dili və konstitusiyaya təcübəsi. "Azərbaycan" qəzeti, 6 sentyabr 2001.
8. Adilov M.İ. Müasir Azərbaycan dilində abbreviasiya nam.dis. Bakı, 1986.
9. Adilov M.İ. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb ixtisar sözlər haqqında, S.M.Kirov adına ADU aspirantlarının elmi konfransı, III bur. Bakı, 1957, 318 s.
10. Adilov V. Termin və ümumişlək söz. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1990, s.8-12.
11. Axundov A.A., Məmmədov N.M. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 1980, 316 s.
12. Axundov A. Dil və mədəniyyət. Bakı, Yazıçı, 1992.

13. Axundov A. Dilimizə dövlət qayğısı , Dirçəliş. XXI əsr. B.: 2001, №41, s.34
14. Axundov A. Dil mədəniyyəti. III b. Bakı: Elm, 1979, s. 78-82.
15. Axundov M.F. Əsərləri. III c., Bakı, Maarif, 1955, 319
16. Alışanlı Ş., Abdullayev H., İsayev N., Aslanov M. Azərbaycan cümhuriyyətində mədəni quruculuq. Azərbaycan tarixi. 5c. B., 2001.
17. Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 avqust 2001-ci il tarixli fərmanı. "Azərbaycan" qəzeti, 10 avqust 2001.
18. Azərbaycan Elmlər Akademiyasında Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiya layihəsində dövlət dili haqqında maddənin geniş müzakirəsinə həsr olunmuş yığıncağın (31 oktyabr 1995-ci il) materialları. "Azərbaycan" qəzeti, 2 noyabr 1995.
19. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar). 1c. B., 1998.
20. Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının XIV qurultayında Astara Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi V.H.Axundovun çıxışı. ARSPİHDA (Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi), f.(fond) 1, s.(siyahı) 74, i.(iş) 26.
21. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin birinci və ikinci dərəcə məktəblərdə lisan təlimi haqqında 16 avqust 1920-ci il tarixli əmrnaməsi. "Kommunist" qəzeti, № 56, 1920.
22. Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Firqəsi II Qurultayının "Azərbaycanda sovet quruculuğunun növ-

- bəti vəzifələri haqqında tezislər"i. -Azərbaycan Kommunist Partiyasının qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları. 1c. (1920 - 1937). B., 1987.
23. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında. Azərbaycan Respublikasının 22 dekabr 1992-ci il tarixli qanunu. "Azərbaycan" qəzeti, 28 yanvar 1993.
 24. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının 22 dekabr 1992-ci il tarixli qanununun layihəsinin Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Milli Məclisində müzakirəsinin materialları. "Həyat" qəzeti, 9, 16, 21, 22 dekabr 1992.
 25. Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın Azərbaycan dövlət dili haqqında məsələnin müzakirəsinə həsr olunmuş 2 noyabr 1995-ci il tarixli iclasının materialları. "Azərbaycan" qəzeti, 4, 7, 9-11 noyabr 1995.
 26. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., 1996.
 27. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (Əsas qanunu). B., 1938.
 28. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası. (Əsas qanunu) B., 1956.
 29. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası. (Əsas qanunu) B., 1978.
 30. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının suverenliyi haqqında. Azərbaycan SSR-in 23 sentyabr 1989-cu il tarixli Konstitusiya qanunu. "Kommunist" qəzeti, 5 oktyabr 1989.
 31. Azərbaycan Sosialist Şura Cümhuriyyətinin Qanun əsası. B., 1926.

32. Azərbaycan Sosialist Şura Cümhuriyyətinin Qanun əsasisi B., 1927.
33. Azərbaycan Sosialist Şura Cümhuriyyətinin Qanun əsasisi. B., 1929.
34. Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (Əsas qanununa) Azərbaycan SSR Dövlət dili barəsində maddə əlavə edilməsi haqqında Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri M.İbrahimovun Azərbaycan KP MK-ya 20 iyul 1956-cı il tarixli məktubu. ARSPİH-DA, f.1, s.43, i.87, v.
35. Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (Əsas Qanununa) Azərbaycan SSR Dövlət dili barəsində maddə əlavə edilməsi haqqında 21 avqust 1956-cı il tarixli qanun. - Dördüncü çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları. Üçüncü sessiya (20-21 avqust 1956-cı il). Ste-noqrafik hesabat. B.,1956.
36. Azərbaycan SSR məktəblərində rus və Azərbaycan dillərinin öyrənilməsini yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında. Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsi və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 20 iyun 1959-cu il tarixli qərarı. "Kommunist" qəzeti, 21 iyun 1959.
37. Azərbaycan SSR-də Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi daha fəal işlədilməsini təmin etmək tədbirləri haqqında. Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin 18 avqust 1989-cu il tarixli qərarı. B., 1989.
38. Azərbaycan tarixi. I c. B., 1958.
39. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Professor S.S.Əliyarov və dosent Y.M.Mahmudovun redaktəsi ilə. B., 1989.
40. Cahangirov M.P. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, Elm, 1979, 236 s.

41. Cəfərov R.C. Azərbaycan dilində işlənən Qərbi Avropa mənşəli terminlər. Filologiya elm.nam.alim. dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 1990, 140 s.
42. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Maarif, 1982, 215 s.
43. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, Maarif, 1970, 204 s.
44. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1982, 210 s.
45. Cəfərov N.Q. Azərbaycan dövlətinin dili, yaxud Azərbaycan Prezidentinin dil siyasəti." Azərbaycan" qəzeti, 18 avqust 2001.
46. Cəfərov N.Q. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. B., 1995.
47. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1962, 272s.
48. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: ADU, 108 s.
49. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. 1h. B., 1979.
50. Dövlət dili. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. III c. B., 1979.
51. Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanı. "Azərbaycan" qəzeti, 19 iyun 2001.
52. Dövləti lisan türkcə qəbul edilərək müvəqqətdən hökuməti müəsisələrdə rus lisanı istemalına müsaidə edilməsi haqqında. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının 27 iyun 1918-ci il tarixli qərarı.

53. Nəсібzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. B., 1990.
54. Əhmədov T. Nərimanov Nəriman. Bakı, Nurlar, 2010, 160 s..
55. Əhmədova F. Nəriman Nərimanov - ideal və gerçəklik. B., 1998.
56. Əliyev H.Ə. Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyaya layihəsində dövlət dili haqqında maddənin geniş müzakirəsinə həsr olunmuş yığıncaqda nitq (31 oktyabr 1995-ci il). Müstəqilliyimiz əbədidir. IV c. B., 1997.
57. Əliyev H.Ə. Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın iclasında giriş sözü. Yekun sözü. (2 noyabr 1995-ci il). Müstəqilliyimiz əbədidir. IV c. B., 1997.
58. Əliyev H.Ə. Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın iclasında giriş sözü. Yekun sözü. (5 noyabr 1995-ci il). Müstəqilliyimiz əbədidir. IV B., 1997.
59. Əliyev H.Ə. Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın iclasında çıxış. (10 noyabr 1995-ci il). Müstəqilliyimiz əbədidir. 4c.B., 1997.
60. Əlizadə S.Q. Səfəvi hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dili. ADU-nun "Elmi əsərlər"i (dil və ədəbiyyat seriyası). 1965, № 3.
61. Əlizadə A.C. Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu. Bakı, 1997.
62. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 2h.B., 1987.
63. Həbibbəyli İ. M.Şahtaxlı, Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2006. 216 s.

64. Həsənov H.Ə., Aslanov A.Ə. Dilin milli və beynəlmiləl terminoloji sistem, Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı: ADPI nəşri, 1988. s.121-123.
65. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2007, 280 s.
66. Hüseynova N. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesi (1920-1990-cı illər), Bakı, "Nurlan", 2008, 138 səh.,
67. Həsənov C., Maksvell N. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi. - Azərbaycan tarixi. 5c.B., 2001.
68. Xəlilov B. Azərbaycan dili milli varlığımızdır. 3 məq. "Dirçəliş XXI əsr" jurnalı, 2001, №46.
69. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, Maarif, 1989, 404 s.
70. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. B.,1995.
71. Xudiyev N.M. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. B., 1997.
72. İbrahimov M.Ə. Azərbaycan dili. B., 1957.
73. İbrahimov M.Ə. Azərbaycan dili - hikmət xəzinəsi. B., 1991.
74. İbrahimov M.Ə. Qardaşlıq dili. "Kommunist" qəzeti, 11 dekabr, 1959.
75. Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı: ADU, 1989, 394 s.
76. Qarayev A.N. Azərbaycan dilində Avropa dillərindən alınma sözlər: filol.elm.dok...dis. Bakı, 1990, 365 s.
77. Qaratayev S.Q. Türkmən dilinin fəlsəfə terminologiyasının əmələ gəlməsi və formalaşması. Fil.e.n.dis. Avtoreferat, Aşqabad, 1993, 23 s.

78. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dilində terminlər necə yaranır? Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı. 1967, 46 s.
79. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dilinin terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973, 186 s.
80. Qasimov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. –Bakı, Nurlan, 2000, 208 s.
81. Qasimov İ.Z. Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, 2001, 28 s.
82. Qasimova X. A. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri. Bakı, Elm, 2009. 125 s.
83. Qubatov Ə.B. Azərbaycan xalqı ilə vahid qardaşlıq ailəsində. Bakı, Elm, 1991.
84. Quliyev T. Mətbuat dilində işlənən Avropa mənşəli sözlər və onların leksik-terminoloji əvəzətmədə iştirakı // Tədqiqələr 1. Bakı, Elm, 2004. s.140-147.
85. Quliyev T.Z. Terminoloji yeniləşmədə əvəzətmə meyilləri, Bakı, Elm, 2000, 74 s.
86. Quliyev C.B. Azərbaycan SSR-in yaranması. Azərbaycan tarixi. 6c. B., 2000.
87. Quliyev C.B. Azərbaycanda yeni dövlət quruculuğu. Azərbaycan tarixi. 6c. B., 2000.
88. Quliyev Ə.Q. Azərbaycan dilinin funksional inkişafı (məsələnin qoyuluşu). - Azərbaycan SSR-də ikidilliliyin linqvistik və sosiolinqvistik məsələlərinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın məruzələrinin tezisləri. B.,1988.
89. Lenin V.İ. Bir daha məktəb işinin milliyyətlər üzrə bölünməsi haqqında. - Əsərlərinin tam külliyyatı. 24c. B., 1980.

90. Lenin V.İ. Dillər məsələsinə liberalların və demokratların münasibəti. - Əsərlərinin tam külliyyatı. 24c. B., 1980.
91. Lenin V.İ. Məcburi dövlət dili lazımdırımı? - Əsərlərinin tam külliyyatı. 24c. B., 1980.
92. Lenin V.İ. Milli məsələyə dair tezislər. - Əsərlərinin tam külliyyatı. 23c. B., 1980.
93. Lenin V.İ. Milli siyasət məsələsinə dair. - Əsərlərinin tam külliyyatı. 25c. B., 1981.
94. Lenin V.İ. Milliyyətlər və ya "muxtariyyətləşdirmə" məsələsinə dair. - Əsərlərinin tam külliyyatı. 45c. B., 1984.
95. Mahmudlu (Mahmudov) Y.M. Azərbaycan tarixi. İntibah dövrü (IX əsrin ikinci yarısı - XIII əsrin əvvəlləri). B., 1995.
96. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. B., 1996.
97. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası: Səfəvilər və Avropa. "Kommunist" qəzeti, 16 fevral, 1991.
98. Mahmudov Y.M. Xətai və Avropa. "Azərbaycan" jurnalı, 1987, №5.
99. Maksvell N., Musayev İ., İsmayılov K., Süleymanov M. Azərbaycanda milli dövlətçiliyin bərqərar olması. - Azərbaycan tarixi. V c. B., 2001.190
100. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 1980, 316 s.
101. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikas. Bakı, Xəzər, 2006, 372 s.
102. Məmmədov N.İ. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarına dair. Bakı, AUN, 1958, 36 s.
103. Məmmədov M. B. Nərimanov və ana dili, Bakı, Elm, 1971, 79 s.

104. Məmmədov M.B. Nəriman Nərimanovun publisistik üslubu, Bakı, Yazıçı, 1985, 172 s.
105. Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, API, 1987, 83 s.
106. Məmmədov N., Hüseynov Z. Azərbaycan ensiklopediyası. Bakı, Poliqrafiya birliyi, 1996, 360 c.
107. Məmmədova E.T. Cins kateqoriyaları ilə bağlı bəzi qeydlər. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası tematik məcmuə. Bakı, Mütərcim, 2000, №3, s.244-246.
108. Məmmədli N.B. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminləri. Fil.elm.dok.dis. Bakı, 1997, 297 s.
109. Məmmədli N. Avropa mənbəli terminlərin alınma amilləri və genealoji tərkibi, Tədqiqələr. №3. Bakı, Elm, 1999, s.133-147.
110. Məmmədli N. B. Alınma terminlərin leksik və semantik xüsusiyyətləri. Bakı, 1995, s.172.
111. Məmmədli N.B. Alınma terminlər. Bakı: Elm, 1997, 314 s.
112. Məktəbin həyatla əlaqəsini möhkəmləndirmək və Azərbaycan SSR-də xalq maarifi sistemini daha da inkişaf etdirmək haqqında. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının 26 mart 1959-cu il tarixli qanunu.- Beşinci çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları. Birinci sessiya (25-26 mart 1959-cu il). Stenoqrafik hesabat. B., 1959.
113. Məktəbin həyatla əlaqəsini möhkəmlətmək və Azərbaycan SSR-də xalq maarifi sistemini daha da inkişaf etdirmək haqqında Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası qanununun 11-ci maddəsinə dəyişiklik və əlavələr edilməsinə dair 26 noyabr 1959-cu il tarixli qanun. -Beşinci çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin

- iclasları. Üçüncü sessiya (25-27 noyabr 1959-cu il). Stenoqrafik hesabat. B., 1960.
114. Məmmədov Ə. Şah Təhmasibin Azərbaycan dilində bir məktubu. ADU-nun "Elmi xəbərlər"i (dil və ədəbiyyat seriyası). 1964, №6.
115. Nəriman Nərimanov. Seçilmiş əsələri, Bakı, Azərneşr, 1985, 387 s.
116. Nərimanov N.N. Bəzi yoldaşlara cavab. "Kommunist" qəzeti, 18 iyun 1922.
117. Nərimanov N.N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stalinə məktub). B., 1992.
118. Onullahi S.M., Həsənov A.Q. Səfəvi hökmdarlarının daha iki naməlum məktubu haqqında
119. Orucov Ə.N. Azərbaycan dilində terminologiya yaradılması və işlənən terminlərin qaydaya salınması. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1951, №1.
120. Orucov Ə.N. Müasir Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı məsələləri. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1984 .
121. (Azərbaycan dilində dövlətlərarası yazışma tarixindən.) Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin "Elmi əsərlər"i (tarix və fəlsəfə seriyası). 1974, №4.
122. Onullahi S.M., Həsənov A.Q. Qaraqoyunluların, Səfəvi hökmdarları və türk sultanlarının azərbaycanca beş yeni sənədi haqqında (Azərbaycan dilində dövlətlərarası yazışma tarixindən). Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin "Elmi xəbərlər"i (tarix və fəlsəfə seriyası). 1977, №11.
123. Rəhmanov C., Abdullayeva T. Azərbaycanda əlifba islahatları və xəttin təkamülü məsələləri. Bakı, ET-MEK və KPI nəşri, 2002, 32 s.

124. PiriyeV V. "Azərbaycan dili" istilahı nə vaxtdan bəlidir? "Ədəbiyyat qəzeti", 17 iyul 1992.
125. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. B.,1991.
126. Rəsulzadə M.Ə. İbtidai yerli məktəblər. - Əsərləri. I c. B., 1992.
127. Rəsulzadə M.Ə. Milliyət və əyalət məsələsi. - Əsərləri. I c. B., 1992.
128. Rəsulzadə M.Ə. Yerli məktəblər. - Əsərləri. I c. B., 1992.
129. Respublikanın dövlət idarələrində dövlət dilini və əhalinin əksəriyyətinin və azlıqda qalan millətlərin dillərini tətbiq etmək haqqında. Sovetlərin Azərbaycan Sosialist Şura Cümhuriyyəti Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 27 iyun 1924-cü il tarixli dekreti. - Azərbaycan SSR qanunları, Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanları və Azərbaycan SSR hökuməti qərarlarının xronoloji külliyyatı. I c. B., 1960.
130. Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyası II qurultayının qətnaməsi. - Sov.İKP qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamələri və qərarları. I h. B., 1954.
131. SSRİ xalqlarının dilləri haqqında. Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının 24 aprel 1990-cı il tarixli qanunu. "Kommunist" qəzeti, 6 may 1990.
132. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində müstəqillik illərində terminologiyanın inkişafı // Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 2006. s. 3-12.
133. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı. Fil. elm.dok.diss.avtor. Bakı, 1999, s.58.
134. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyanın standartlaşdırma formaları. Bakı, Elm, 2015, 500 s.

-
-
135. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, Elm, 2011. 380 s.
 136. Sadıqova S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm, 2002, 230 s.
 137. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, Elm, 2005, 348 s.
 138. Sadıqova S.A. N.Nərimanovun yaradıcılığında işlənən terminlər, Dilçilik İnstitutunun əsərləri, Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2009, səh.45-58.
 139. Sadıqova S.A. N.Nərimanov və Azərbaycan dili, Bakı, Respublika qəzeti, 2020, 15 iyul.
 140. Sadıqova S.A. N.Nərimanov və Azərbaycan dili, Bakı, Respublika qəzeti, 2020, 17 iyul.
 141. Stalin İ.V. "Pravda" qəzetinin müxbiri ilə müsahibə (aprel 1918-ci il). Əsərləri. IV c. B., 1947.
 142. Vəlixanlı N. Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin formalaşmasının başa çatması. - Azərbaycan tarixi. 2c. B., 1998.
 143. Yusifov M. Dövlətçilik və dil. Bakı, Nurlan, 2004.
 144. Zeynalova S. Dövlət dilinin əhəmiyyəti haqqında.- Azərbaycan tarixi muzeyi - 80. B., 2001.

Rus dilində

145. Адилов В.З. Научный стиль азербайджанского языка XIX в.: Автореф. дисс... канд. филол. наук. Баку, 1980. 25 с.
146. Алиев Г. Русские заимствования в азербайджанском языке: Автореф. дисс... канд. филол. н. Москва, 1973. 24 с.
147. Алиева С. Структурно-семантический анализ терминов в азербайджанском языке заимство-

- ванных из русского языка: Автореф. дисс... канд. филол. н. Баку, 1990. 25 с.
148. Агаева О.О. Особенности эквивалентной соотносительности экономических терминов английского и русского языков: Автореф. Дисс. канд. филол. н.- Москва, 2009. 23 с.
149. Агаева О.О. Особенности эквивалентной соотносительности экономических терминов английского и русского языков (на материале терминологии "управление персоналом") // Вестник МГОУ. Серия "Лингвистика". № 2. 2007. М.: Издательство МГОУ, 2007. с.140-146.
150. Гасымов М.Ш. Из история образования и развития терминологии в Азербайджане // Тюркская лексикология и лексикография. Москва: Наука, 1971, стр. 222-229.
151. Государственный язык. - Большая Советская Энциклопедия. Изд. 2-е, т. 12. М., 1952.
152. Декларация о языке. Декларация 2-й сессии Зак.ЦИК-а (28-30 июня 1923 г.). Газета "Заря Востока", 1 июля 1923.
153. Дурденевский В.Н. Государственный язык.- Большая Советская Энциклопедия. Изд. 1-е, т. 12. М., 1930.
154. Дурденевский В.Н. Послевоенные конституции Запада. В.1. Л., 1923.
155. Дурденевский В.Н. Послевоенные конституции Запада. В.2. Л., 1924.
156. Дурденевский В.Н. Лундшувейт Е.Ф. Конституции Востока. Л., 1926
157. Задачи партийной организации Азербайджана в связи с постановлением ЦК КПСС "О состоянии и

- мерах улучшения массово - политической работы среди трудящихся Сталинской области." Стенограмма заседаний VIII пленума ЦК КП Азербайджана (16-17 июня 1959г.). ГАППОДАР (Государственный Архив Политических Партий и Общественных Движений Азербайджанской Республики), ф.(фонд), 1, о.(опись) 46, д.(дело) 16.
158. Конституция (Основной закон) Армянской Советской Социалистической Республики. Ереван, 1955.
159. Конституция (Основной закон) Грузинской Советской Социалистической Республики. Тбилиси, 1955.
160. Конституция (Основной закон) Российской Федерации. Б., 1998.
161. Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. Конституции (основные законы) союзных советских социалистических республик. М., 1985.
162. Конституции государев Ближнего и Среднего Востока. М., 1956.
163. Конституции государев Европы. Т.1. М, 2001.
164. Конституции государев Европы. Т.2. М., 2001.
165. Конституции социалистических государев. Т.1. М.,1987.
166. Конституции социалистических государев. Т.2. М.,1987.
167. Крылов Б.С. Государственный язык. - Большая Советская Энциклопедия. Изд. 3-е, т.7. М.
168. Материалы о прекращении преподавания талышского языка в школах Астаринского района.- Личное дело Ахундова Вели Гусейн оглы

- первого секретаря Астаринского РК КП(б) Азербайджана в 1937-1938гг. ГАППОДАР, ф.1, о. 25, д.2836.
169. Материалы совещания при ЦК КП(б) Азербайджана с учителями начальных, средних и высших школ по вопросу преподавания русского, азербайджанского и армянского языков в русских, азербайджанских и армянских школах (8 января 1944г.). ГАППОДАР, ф.1, 0.167, д.1
170. Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с Западноевропейскими странами. Б., 1991.
171. Махмудов Я.М. Новый сборник документов по истории Севевидского государства (Шах Исмаил I в "Дневниках" Марина Санудо). - "Известия" АН Азербайджанской ССР, (серия истории, философии и права). Б., 1986, №1.
172. Нариманов Н.Н. Где быть Горийской семинарии.- Изб. пр., т.1. Б., 1988.
173. Нариманов Н.Н. Доклад на собрании Азербайджанской интеллигенции (27апреля 1921г.). - Изб. пр., т.2. Б., 1989.
174. Нариманов Н.Н. Из выступлений на первом учительском съезде в Баку (конец августа 1907 г.).- Изб. пр., т.1. Б., 1988.
175. Нариманов Н.Н. Ответ некоторым товарищам. Газета "Бакинский рабочий", 15 июня 1922.
176. Национальный момент в строительстве Закавказской Федерации. Газетный отчет доклада председателя СНК Грузии Элиавы Ш.З. на 2-й сессии Зак.ЦИК-а (28-30 июня 1923г.). Газета "Заря Востока", 1 июля 1923.

177. О введении в советских учреждениях делопроизводства на русском и тюркском языках. Приказ Азревкома от 8 февраля 1921г. - Н.Нариманов. Изб. пр., т.2. Б., 1989.
178. О дополнении Конституции Азербайджанской ССР статьей о государственном языке Азербайджанской ССР. Постановление бюро ЦК КП Азербайджана от 24 июля 1956г. ГАППОДАР. Ф.1, о.43, Д.87.
179. О мероприятиях в связи с увеличением количества корреспонденции на азербайджанском языке, поступающей и исходящей из ЦК КП Азербайджана. Постановление секретариата ЦК КП Азербайджана от 22 марта 1957г. Письмо первого секретаря ЦК КП Азербайджана И.Д. Мустафаева в ЦК КПСС по этому вопросу. ГАППОДАР. Ф.1, о. 44, д. 103.
180. О национализации низших и высших начальных школ, а также средних учебных заведений. Постановление Совета Министров АДР от 28 августа 1918 г. - Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. Б., 1998.
181. О председателе Совета Министров Азербайджанской ССР т.Рагимове С.Г. Стенограмма заседания бюро ЦК КП Азербайджана от 27 июня 1958г. ГАППОДАР, ф.1, о. 45, д. 107.
182. О преподавании языков в школах 1-й и 2-й ступени. Декрет Азревкома от 16 августа 1920г.- Н. Нариманов. Изб. пр., т.2. Б., 1989.
183. О признании тюркского языка государственным и временном допущении в правительственных

- учреждениях русского языка. Постановление Совета Министров АДР от 27 июня 1918 г. - Азербайджанская Демократическая Республика (1918 - 1920). Законодательные акты. Б., 1998.
184. О состоянии дел в партийной организации республики, о серьезных недостатках в работе бюро ЦК КП Азербайджана и первого секретаря т. Мустафаева. Стенограмма заседаний IX пленума ЦК КП Азербайджана (7-9 июля 1959 г.). ГАППОДАР, ф.1, о.46, д.26.
185. О статье т. Нариманова. Постановление президиума Центрального Комитета Азербайджанской Коммунистической Партии (большевиков) от 19 июня 1922 г. ГАППОДАР, ф. 1, о.74, д.128.
186. О ходе проведения решения ЦК ВКП(б) и СНК СССР по преподаванию русского языка в нерусских школах. Постановление ЦК КП(б) Азербайджана и СНК Азербайджанской ССР от 20 июля 1938 г. ГАППОДАР, ф.1, о.74, д. 510.
187. О языке преподавания в школах ингилойцев. Постановление бюро ЦК КП Азербайджана от 27 июля 1937 г. ГАППОДАР, ф.1, о. 74, д.474.
188. Об обязательном изучении русского языка в нерусских школах Азербайджана. Постановление СНК Азербайджанской ССР и ЦК КП(б) Азербайджана от 23 марта 1938 г. ГАППОДАР, ф.1, о. 74, д. 493.
189. Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана. Б., 1963.
190. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв.Л., 1949.

191. Резолюция I Всеазербайджанского съезда Советов по просвещению.- Резолюции и постановления съездов Советов Азербайджанской ССР (1921-1937 гг.). Б., 1961.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	5
Nəriman Nərimanovun dil siyasəti.....	10
Nəriman Nərimanovun dilçilik əsərləri	39
Nəriman Nərimanov və əlifba problemi.....	49
Nəriman Nərimanov və elmi dilin inkişafı.....	85
Nəriman Nərimanov və Azərbaycan dilinin tətbiqi problemləri	107
Nəriman Nərimanov və terminologiya məsələləri	128

Nəşriyyatın Baş direktoru: Şöhrət Səlimbəyli

Texniki redaktor: Məil Xəlilov

“Avropa” nəşriyyatı.
Bakı-2020

Formatı: 60 x 84 ¹/₁₆

Tiraj: 300 ədəd

Həcmi: 11 çap vərəqi

“Europe” publishing and press house

Hazır diopozitivlərdən çap olunmuşdu.